तङ्नवकाशत्वं तिङ्वानाश्रवंतेत तिङ्पायाभवात्तनत्तंधायाभर क्रियावाचत्रधातर्थेति न
तु स्यन्दः तेनवकत्तेकर्मीजयिभागावतिवस्त्वेकत्ता हुस्त्वं वततो सिसंगछते वस्तु तो वे
तावसंवस्याधावाम क्रियवधेर्त्यन्तरता मात्रम दितीयाधौ नकसीताप्रयोगा नतिप्रसं
गस्यात्सध्येनवाचकोऽहं बुधेशस्य गो रघे रासंभवात् इति तु धृतिभाति नवैवमलिकन्ता
त्यन्तेइति स्यात् इति शब्दादप्राप्तनानुपितः तस्या प्रलितः इति वरि कलात् यतेनपत्र्वमी
अन्यावाहनत्यवोधे सकर्मकधातुमन्कोपविसौ हेतुस्वमितिसमाधाना नाभासोऽप्यवास्तः नवै
वमस्थिकन्त्वात्त्सजपतीति हि इत्यत्र कर्मसंज्ञया याप्यानसेस्तावा याजेन पंचम्यसमभवात् स्थापा
त्कते तथा प्रयोगेवहि वोधाभावोऽनुपपत्तिसिद्धस्त्वहि पत्र्वमीत्यन्याव्यानत्यवोधे सम्यादि
भिन्नधातुमन्कयुक्तेहेतुत्वं चलाहकाद्विद्योततेइत्यादौ निःफलं सेतराआहारणमरहर्व रसात्फ
लीत्यवतुद्वितीरिकत्वितेमवायानतेइक्रमयम व्यक्तिरिति नेतिप्रत्ययाभावा इत्थं च निर्दिष्टविषयम
किंचित् इत्याह तेविभवंतथाप्रत्याख्यानतांत्रिः पंचमीति त्रिधापादनमुख्यतेइति वाक्यपदीयादिविवि
धं च त्र सामान्यविशेषतु नामाप्तिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् यथाश्वात्पततीति पत्र्वधात्व

द्रव्यचतु २
वे. ५५०
२६

...ततो सप्तमीत ... धातोऽभिप्रायाम्रितिसूत्राद्धारः ३१०२

क ३

तार्थः ॥ ईप्सार्थधातुराहतः पात्त विषयम् यथा वत्साहकादिद्योतेनिस्सरणाङ्कृवि
द्योतनेष्युतिवर्तते अवोन्नितात्रिपाप चेतरत्यम् यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् अ
भ्यागमनार्थविधानाह त्सोन्वयः कार्यः ॥ उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तस्मात् हि संप्रदाने चतुर्थीत्यत्र
कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्रात्कर्मणा करणभूतेन यमभिप्रैति इत्यतत्
त्कारकं संप्रदानमित्यर्थः कोऽद्देश्यम् इदमेव शेषितम् तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च
शेषितं नियमेवपूर्वं तन्नेतिरूपितम् अतएव ब्राह्मणाय ... हरणाय इत्यादिप्रदानमिति ताद्वि
कर्तोक्रीते सोमेन्द्राय रसायेत्यादौ प्रयच्छतीति विधिते इत्यादानं प्रतिपत्तिः किन्तु चतु
र्थ्यभिप्रायार्थः कर्मणीति तत्र निरर्थितम् रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि रजकस्य ध्यायः शि
ष्याय नवेयं ददातीति भा ... हरणादि ... कारास्तु सम्यक् ॥ प्रदीपते वस्मेत
त्संप्रदानमिति तन्वर्थसंज्ञया ... तिपर्यन्तमर्थ ... रजकस्य वस्त्र इत्ये
वाहुः इत्यनिराकरणात् ... कर्मणोप्सितम् प्रेरणा ... मतिभ्या ... स्वभते
संप्रदानताप्रित्ति ... यापरि पाविधि धमसूर्व्या पा ... ददाती ... नात्र सूत्रवीः ॥ २६

प्राप्यते न्यानुमन्यते न निरातंकारो लिप्रेरकं वि प्राप गो इहाती लनुमते ड पाध्या पाप गो इ
त्याति श्च्र त्र सर्वत्र प्रवृत्ति प्रत्यया र्थयोरभे इस्सं सर्गः ग्धि भन्ती नांधर्मि या वक सात धर्मिमा
त्रवावकसेक र्मीरिताद्विती येति स्वरस मं गाप तेः कर्मार्थक तद्विता होत था स्ति नाबू
द्विती या घ र्थवतुर्थी हो प्राप्तो द्वक इसा द्दे धर्मि वावकस्य सामा द्य ग्राश्रय स्या लिपू कृ
सेव स्या भानातविभीन्ने वा वा ता द्वि न्या श्रय स मा त्रं वा ग्राम तदेयता हा त्मे नाव व्दे के न
कर रातात्ती पा पाश्व ग्रापारे पिव त्वम्या विभा गमा वं वत् र्था ड इश्पल प्रा त्रमन्यातप
यश्या कस धि करता मता न विरुध्यात इत्यपि प्रसा ह ... रवेति बसामवीति शेषः शे
बेव क्रो ति सूत्रा त्त स्पतः सत्य धमात्रं वा ग्राम कारक ष्व व्या श न्ति रेवेसू षम सप्तमी
यत्र मौ कारक म ध्वे तिसू त्रे श द्वि ६ कारक मितिप न्तु स्प भा वो द्दशे तात र प्व व त्र द्वत स्व
गो श्रीलि ता प महा ई वृनुयां हस्ते न मवा दी पत इत्य त्र देव इत्तसं व धि नी पा गो स्तद
भि न्ना भ्र प कस्या गा नकू लो वृत्ति रोता इत्य का मे हीन क्व विभा मन ज न को गड्डा धि
कर ता को हस्त करता को मि न्न को व्यापार इति बोधः । पथा व थ मु नु ध्र क रे ता श्च त्र

मानमुपदर्शनीयम् घ्रं जानातीत्यादौ द्वितीया या विवक्षितापां सन्दरो तिवक्ष्या कूर्संवद्
तोन्ने वाधिकाहिन्प्रनाह सुपां कर्मेति अवभावः सुपां कर्मा देवाव थी संरक्षा वेवतथा
ति ज्ञाप्य षु सिद्धो विपमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वेति वार्तिकं तन्मत्रा व्याभ्यां कर्मादेवा व्रता
पास्ता न्नियमस्य च ज्ञाप्य तथाहि रुद्धो व्रज ह स्मोट कर्म इती द्वितीया झोक कोद्विवचन नैकव
च नेह स्याद्विधर्म स्वा तिपत स भिः तामेकवचन न द्विवचने त्वादिरे कथा काता पी कर्मादि
सासंरक्षा वोश्य वाच्यता प्रभ्वते सुपां नियमस्य द्विधी धोत्र भवते द्वितीया कर्मा लप
वस्तीया करतो एवं स्या द्विर्थ नियमः कर्मादितो द्वितीयैव करतोद्धतीयैवेत्सेवशाव
नियमश्च उभयथापि सिद्धः नियमविरह उच्चन्स्ता ता द्विकम साधु त्वप्रयोगकत्मितिव
ज्ञेकर्मादिता नान्त मिति निवेध विषयो भवत्येवेति स्वोच्छ पालनताता पिविम न्सा वद्
कांजि केव यत एव वि भन्नौ न सन्ततो त्वाद्विने वाधिकं प्रज्ञातो व्यवहारः ॥ ० ॥ इति
ये वाक्यता मुवाता सारेस्वर्थ निराणि सस्मापूः ॥ ० ॥ नामार्थ नाह एकं द्विकं त्रिकं च
पचतुस्कं पञ्चकं तथा नामार्थ इति सर्वे अमीषां स्त्रीशास्त्रे निरूपिताः एकं जाति

स्य घुगेमतस्या पदवाच्यत्वो दोषात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् व्यक्तीनाम
पि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः॥ एवं हि एकस्या व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि अनन्तानन्तेरव
न्तराणां स्वसमवेताभ्युपगतसंसर्ग इति गौरवम् नान्यानुगतापत्त्यैव संसर्ग इति
लाघवम् किंच विशिष्टवाच्यत्वे नानागृहीतविशेषणान्वयापत्तिरेव वाच्ये
तिपुनर्व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्राविभक्तस्यार्थान्वयानुपपत्ते इति दिक्॥०
व्याकेवलव्यक्तिरेवैकशक्यार्थः केवलव्यक्तिवन्ते एवं तन्महतायं क्लेशो वस्यवा
रम्भेतातस्याविशेषणत्वसिद्धयात पुनर्जातेरत अवगृहीतोराऽग्नितो वृत्तेनागृहीतात् सं
बंधितावच्छेदिका जातेरेव वाच्यतान्तिरत्यकेवेतिन गौरवम् प्रतिनवैवं घट एमविवाधं
स्या व्यक्तियतावच्छेदकत्वात् तथा वानानागृहीतविशेषणान्वयापत्तेरेव यथा व्यम
स्त्रियति शंकनाम अकारता लविकारतावच्छेदकत्वव इत्यन्वय संयोगे नन्वाव च्छेदक
त्वकल्प्या सम्भवात् उन्नेय आनन्त्यविरहाभावान्नाप्येकलक्ष्योपलक्षणता म शब्दः
लाकरे संबन्धोनवव्यभिचरिष्यतीति वस्तुतो न सार्वत्रिकतद्दर्थस्य दुर्जनपरितोष इति

...ध्यो नमः २

...मः

२८

प्रागुक्तादिविवेकं वा न्याय एकोपि सत्यवाचमभिप्रायः शान्तिस्ता ते विशेषपतावच्छेदिका न्या
तिरेकेयत तथा च घुटस्य शिष्टकर्ताधे घुटलोशेऽन्याप्रकारक शब्दिस्तानयेनहेतुरेति
कार्यकारताभावदित्यादि प्रयास्त्रितं भवतीत्युक्तमिति जातिव्यक्ती तयोः पूर्वपक्षा
दिसेधपरिहारः पूर्ववत् विकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानि तयोः सत्त्वं रजस्तमो गुणा
नां साम्यावस्थानं नपुंसकत्वम् आभिकांपुंस्त्वम् अपचयः स्त्रीत्वमस्त कर्तिकं त
त्वाचमेतित मेवविरुद्धधर्म्मा मा हपतत्व दिशब्दामिघन्ते केवावि द्वनेकलिङ्गःस
व्यवहारस्तु समानानपूर्वीकत्वेत शब्दानामभेदात्तावत् एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वम
पि वयक्ति पदे स्त्रीत्वमेवं वस्तु पदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायं पदार्थद्वयं व्य
क्तिरिवं विरत्वैति व्यवहारस्तु स्तद्धीत ठ मिति चोपपद्यते तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेद
कत्वेना नेतीति पश्चादिशब्देनोप श्रुत्विपोनास्तीति पश्यते स्यादिविधिर्न्ते च्छा २६
त्यादिनाङ्क्तेनप्रयोगत्वनीति विभावनीयम् न चव्यन्त्यादिशब्दान्त लिङ्गस्येव
वश्यादिशब्दान्तस्यापि साधारतापशंकनीयम् व्यक्तिशब्दस्य नित्य स्त्रीलिङ्गत्वे त

धात्संमप्रगे पिव पशु शब्दस्यापि तत्पुल्लिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् वक्ष्यमाणवाचापुंस्त्वग्राहक तंपश्वे
त्यस्यैव यथा गवे इत्यादि गेहेदर्शनाद्य मीमांसापाद्यवतु पथे पशुनाप जेते तत्रैकत्वपुंस्त्व
कोर्थिनि स्ति तथान्ता नेकपशुभिः पशुस्त्रिपाद्या पागड्डति पाहितत्वाद्य वस्तुतस्तु विशेष
पुंस्त्वभावेद्युश्रतपाती तत्पुंस्त्वस्यप्रकरतो न निर्णीतत्वात् वेदभाष्यविरुद्धसाहित्युस्
न्द सिद्धावद्यवत्तिति नाभावाभावहस्तुले पशुशब्दस्यापि तत्पुंस्त्वनिर्णायात प्रकृते छागे
यामन्त्रवर्णादिति लिङ्गावेत निर्णयः प्रत्ययसौ हि छागस्य वपाया मेदस इति श्रूयते तत्र
छागस्येति छागपा समन्वितमिति प्रयत्नपुंस्त्वनिर्णयः चतुःकार संख्या सहितं त्रिक
मित्यर्थः पञ्चकं कारकसहितं चतुःकमित्यर्थः तन्नत्वपत्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वा
चकमतत एव लिङ्गादीनामुपस्थितो प्रकृतिवाच्यत्वमानाभावाचेतिसत्यम् प्रत्ययगतं
तेहधिपश्येतात्प्रत्ययत्वजानतोपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्पते लिङ्गानुशास
नस्य प्रकृतेरेव दर्शनाद्वेति भूतएवैतद्भवन्त्येव न निर्णयः प्रत्ययस्यैव वाचकतापा पु
रुपत्वात् द्योतिकावाचिकावासु द्वितीयादीनामभिधानं पदइतिवाक्यपदीयेपि पन्सव

वुत्प॰ ३

द्रव्यवस्तु ९
फ०म०
८
२९

७

शास्त्रे इति वक्तुं स्वस्य स्वसाहजं प्रकाशयितुं प्राधान्येन सहपदस्य ग्रहो(?)ऽन्वयमात्र शब्दसाधु
त्वज्ञानबोधे भासते न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं स
र्वं शब्देन भासते इत्याद्यनुमानं विभेदे: विसर्गमुच्चारयेदित्यादिवत् थोच्चारणासंभवेन वि
नासैकलिपवं शब्दबोधासङ्गतिश्चेत्तिसोपपिपात्तिवत्स्यादिकार्थः एवं तत्स्वराणां वानिर्वाहः ॥
तिहृक्व सन्नगणा वा: शब्दजनितिरेकात् ० नयनगडदशाड उच्चारयेत्यादौ शब्दयोग्रहेताश
क्य सभाध्यहृवत्तन्नगणा वा अप्रयत्ना(?)वयवतात्राशक्यते रज्ज्वबोधात गाङ्गमुच्चार
येदित्यादि भाष्यशक्तिता मयकरतो साधुता संप्रतिपत्तेः सैवाशक्याभावे नवर नवे
तन्तगणा वा अप्रसंभवा चोत्पत्तिप्रत्यबोधत्वापिकविवादातिवत्स्यादिकार्थ इत्याहुः शब्दे २९
ति पदमेते देवविवक्षायां स्यात्तहात चान्यवेक्ष्यो नाहि प्रि: सिद्धोपसावर्ण्ये अभावते०
पदाकाण्डानुकरणतायामेदविवक्षायां स्यात्तां हि शब्देऽपिप्राप्तौ वदित्कार्थः पदिनमेदवि
वक्षायां तद्यात्रान्तासि प्रि हृवा तो विपर्यवमत्ता स तेऽपि प्रिहेतो ऽपवस्यितत्सा भासते त
इत्यर्थः अवं भावः अनुकार्यानुकरणतायामेदेऽनुकार्यस्य पदत्वधनुपस्थितत्वात्तत

सिद्धवेशक्तिरूवेवाप्रमेदे प्रत्यन्तेविववक्षस्य हेतुत्वात्स्यप्रसन्नस्तुहकं पदृगत्वोवस्थिति
माहत्वशाब्दबोधस्थिववतोववत्तिरितिवघव्यतिप्रसङ्गः पारस्तावच्छेत्तिजन्यपदेप
स्थितिरेवहेतुस्तथाप्यप्रभ्रंशतावच्छेत्तिमत्स्यसत्वान्नातिव्याप्तिः निरूपकताभव
तावच्छेदकस्यमध्येनव्रत्तिमतस्यशाब्दबोधविवयत्वंकल्प्यतइत्यनचेवघमस्यपभ्रंशस्यो
पपत्तिरूपत्वत्वपदार्थस्येवतद्बोधकत्वेनस्वव्याप्तिस्तानसम्भवात्वोतिःउक्तन्येवोक्त
वसेवेपातेतंपाहकत्वंवद्वशक्तीतेजस्तायथातथैवसर्वशब्दानामेतेषपघटाव
स्थितेइतिविषवत्यमनाद्दत्यशक्तेर्निर्णः प्रकाश्यतइतिचेतिरुक्तंप्रसंगाद्धन्कार्यानु
करत्तवोरमेदृयन्तेसाधकमाह यतएवगावित्यादमूलस्ततावाम्भितीदशमनप्राति
पदिकेनापिवहंसाधुत्वत्वंस्यातम् गाविस्यपमाहमूलस्ततोपामिवेवमात्रावोपतोन्द
करताशब्दाऽनुकार्याद्वान्नपिघसेप्रत्तस्तेवामर्थवत्तापघप्रावाद्दर्थवद्धातुरित्या
१ येवैतौनपदृत्वंनवाप्रातिपदिकत्वं यथाचसाधुत्वमुपपद्यतइन्यथाप्रसवः परस्व
स्त्रवंदनप्रयुज्जीतेतिनिषेधादित्वं यन्नाद्दसाधुत्वोवतिः १० इतिश्रीहृद्गोजिभट्टात्मज

ह्वेनमः १
टी० भू०

३० कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः समाप्तः। समासास्त्वि भते सु
पां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः सुपां सुपा
पदद्वयमपि सुबन्तं राजपुरुष इत्यादि सुपां तिङा पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तं यथा प
र्यभूषयत् अनुव्यचलत् गतिमतोदात्तवता तिङापि समास इति वार्त्तिकात्समासः सु
पां नाम्ना कुम्भकार इत्यादि उपपदमतिङ् इति समासः सच गतिकारकोपपदानां कृद्भि
स्सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् अथोत्त
रपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः अन्यथा चर्म[illegible]क्रीती ता ङीन स्यात् पानावत्तेः।
सुपां धातुना उत्तरपदं धातुमात्रं न सुप्तिङन्तं कटप्रूः आयतस्तूः क्विब्वचिप्र
च्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति वार्त्तिकात्। तिङां तिङापिबत
खादत पचत भृज्जता इत्यादि आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति मयूरव्यंसका ३०
दिगणसूत्रात् तिङां सुबन्तेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरपदं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः

मन्हिकर्मतावहुलसमाभीन्द्रूरोपकर्तीरं वाभिदधातीति मयूरव्यंसकादयत्र गीतात्र
तत्र वं बहुव्रीहिर्वा विसमासः सह सुपेत्यत्र योगविभागेन भाष्ये पृथुप्रोदितः स्वर्णं शर्म
कौस्तुभे दोषश्चेद्भाष्यादि सिद्धं तस्मै दंगुण्यापत्रा वीनं मै वाकरणो नो विभा
गस्यावाव्यवृत्तिर्व्यात्यास्थित्ति स्तत्र तत्स्वप्रान्ति कर्त्यं दर्शयति समासस्तु च
तुर्द्धेति प्रायो वादस्तथा वरः कोचं पूर्वपदार्थप्राधान्यविषयत्वं भोत्पू
र्वी सोपि रेरजागंधयादिव दृश्यते वस्तुतो अव्ययीभावस्य तह ष द्वन्द्व य
हुव्रीहिप्रेरात् सर्वमान्यावाहः भूतपूर्वः दृष्टः कलमः आपन्नस्ते वा गोकेति
वेलाघुसंग्रहात् तथा पूर्वपदार्थप्राधान्योऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थ प्रधान
स्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति सादिस्य
न्तत्ताम प्रियप्राधिकार उन्मत्तगंगं सूपप्रतिः अर्द्धपिप्पली द्विगः शशकु
शवन्नाशाभिसाद्वेपरस्परव्यभिचारात् तथाहि उन्मत्तगंगमित्यव्ययीभा

ह॰ बैन प्र॰:२

पं० ११०

३१

ये पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्यात् बहुव्रीहावति
व्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्चेत्यव्ययमात्रार्थे इति समासः अधिहरि इति
तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च अर्द्ध
नपुंसकमिति समासात् एवं पूर्वकायइत्यादौ द्वन्द्वमधिकृत्य इत्यादि बहुव्रीहावु
भयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीहावव्याप्तेः २।२।४ शब्दाश्च
इत्यादि द्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहावतिव्याप्तिः तिष्ठद्गु
वीभावादधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्वन्द्वमसमर्थश्चेत्यादि
त्वात् सोऽयं तत्पुरुषः इति तत्र लक्षणं कतिपयसूत्रस्थं वा
हेतेवा प्रतिनप्रसोसस्त्वं तत्संबोधकतात्तु तद्वदेव स्यादिति भावः नन्वपूर्वप
दार्थप्राधान्यादिसमासेष्वेवमस्तु तथाहि समर्थः पदविधिरिति सूत्रे भाष्यका
रैरनेकधोक्तं यत्रोपसर्जनमहत्स्वार्थं परार्थाभिधानं वा ऽ यो वैकार्थीभाव व्यपे ३१

ॐ तीसेषुत स्त्रिधामेदस्सं समि डऽमपंचेतित द्वावय स्थितेः २

तत्राजहत्स्वार्थावृत्तेऽत्यव्यवस्थानासंभवो [illegible] नीलकंठकामनसिकृत्याह अजहत्स्वार्था ज
हत्स्वार्थे द्वे [illegible] जहत्ति पदानि स्वार्थं यस्यां साजहत्स्वार्था यद्वेत्यर्थो यद्वा तोयस्त
न्मानर्थकामित्सर्थः अयं भावः समासशक्तौ राजविशिष्टपुरुषप्रतिसंबंधेन रा
जपुरुषपदस्वार्थपि प्रतस्त द्वोधकत्व कल्पनं च प्राप्त पाचकादिवृत्तेः पुत्रवादिप्रदानाति
प्रसंगः यथा राजपदेन निग्रह वाक्य इव राज्ञः स्यात्तत्रेतावाक्यत्वेति सत्यो हठस्य राज्ञः पु
रुषइत्यत्रेव तत्सद्धस्य राजपुरुषपदे स्वाभावात्तेरिति अजहदिति न जहदिति पदानि
स्वार्थं यस्यां साजहत्स्वार्था प्रथमातिप्रायः राजपुरुषाद्दि समासोहेनातिरि क्ता
शक्तिः कल्पनाभावात्कृष्णराजादिवप्रत्येक्षाथो विशिष्यत्वेति संभवेत त्कल्पनस्य गौरव
परातत्तयात्तुल्कुष्णपृशक्ति लाभोव्यप्रामाता लोकः कल्पेत तथाथा वाकान्तादिवसात्कु
शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः अयमेव व्यपेक्षावन्तेमता तत्रत्वेन भाष्यकारैरुक्तेः नवा
यमते समासेष्वप्रकृत्यतिविशेषणता व्यपावत्तिः सविशेषणानामिति निषेधस्य वावि
शेषणतावगमात्तेतिवार्त्तिकात्तथात्वेन मतत्वात्दिनोपूर्वेतिरपदार्थप्रधानत्वं

तादि पदस्यासूपपाद इति भावः प्रसंगात् कलिभेदमपि निरूपयति तेन पुनरिति दे
तेषु त्रिविधे वाक्ये त्रैगि ध्याते पाक्षिके वाह भेद इत्यादि प्रत्येकस्य भावः तथा च
पाकिक तेत्रिविधे वाक्ये पक्षिहृ इति बोधः प्रत्यावाचाले च राजपुरुषः सुंदर इति
राजपुरुष इत्यादाव राजकीयपक्षिहृ इति बोधः प्रत्यावाचाले तद्धि रोधान्वयं प्रयोग इति भावः रा
वद्यात्र पूरुषो हेवतो स्पष्टोय चि स्यात् वा वासे तद्धि तस्कास्य मुपपति कता इत्याशयेनाह
नसमस्य वालि लेव शास्त्रं मानेभेद तत्र तस्कास्मुपवेति तथा वारगकीयाप्तिन्तो
रिह ति विविक्त नाम नाति हुरुप्टुम वंता व्यामिलपाह अभवं वेति तथा वारगकीय पि दृष्टा तेन मु
राजसंबंध वाश्चायमि तिबोधः ३० प्रवेक्षाया इस्येव पुन्ति भा स्याविरुद्धा तो त्रैगस् तोत
सकः पूर्वपदार्थ प्रधान इत्याघुसे तो व्यवुन्तः किन्तु रेहवी गव वन्याचेनो समासे
लिपरं परेक व कित्र इत्याशयेन समाधत्ते। समासे त्वेकुमिन्त्वे च शक्तिः पंकजश
कवतत्व कुनां कति व मर्गासा कवले रेव सावने स्यान्मह मेहो स्वं तस्मादेकार्थीभा
वमाश्रिते समास इति कति मात्रापस्पन्दस्तासमर्थः वहवीहि मिरिपत्र वहमृदि
शव वाचि विधी यते समासादि स्त समर्थः विग्रह वाक्यार्थाभिधाने शक्तः सन्साधु

२२ २२

सि०कौ०स०१

वैयाक

वै०भू०

३२ स्यादित्यजस्यासूपपदादितिभावः प्रसंगात्कतिभेदमस्तिदिहूपपति तेनपुनरितिदे
श्वविज्ञातीत्रिविधेवाक्येन्येगिधात्तरपाक्यनिवाहमेदइत्यादिश्रुत्योऽन्याभावः तथाचे
राजपुरुषइत्यादावराजकीयपभिन्न इतिबोधः अस्यावाचकत्वेवराजपुरुषः सुंदरइति
वद्राजपुरुषोबोहेवतीसचेतायंस्यात्तरवाक्यत्वेतद्विरोधान्त्वेवं प्रवोगइतिभावः रा
जसखारव्यवातिलेवशाक्तिभानेभेदस्तत्रत्वकोऽस्यमुपतिक्वतइत्याशयेनाह संब
धइति भिन्नमनीहित्राहुभयवाच्यमित्याह उभयंवेतितथाचराजकीयाभिन्नो
राजसंबंधवान्पुरुषायमितिबोधः ३० अपेक्षायाहस्यैव पुन्निभासावित्ररूपाणीतन्म
तस्यकः पूर्वपदार्थप्रधानइत्याधुत्सर्गोत्युक्तः किन्तुरेदयागयवन्याचेनोत्सर्गो
विपर्ययनवैयाकरणइत्याशयेनसमाधत्ते समासेत्वेत्यभिन्नैवशक्तिः पंकजश ३३
ब्दवत्तदुक्तं जातिश्वयो संज्ञावचनैरेवसाधनेस्यान्महनेयोऽयं तस्मादेकार्थीभा
वमाश्रितः समासइतिकृतिमात्रोपसन्न्नतासमर्थः बहुविधिरितिपवचपदमुक्ति
श्यवाविधिपतेसमासाहित्वसमर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधानेशक्तः सन्सा धु

रि ति सूत्रार्थस्य प्रख्याख्याभात वशादेश्वकविधित्वं वत्कृत्तत्वहितसमासे वैशेषसन्ना
घनाधातु हृपासु वंदस्य विगलितव्यास्येव शन्तव श्रीके र्ट राताव्य न्हा वाहन्तां मते हव
तांशाद्धिशत्धक्मेवे त्याशवेनाह वंकज शर्वस्य रिति वंकज निकर्तुर्र रविवेकागाई वौ
वस्थितो तत्राविसमुदायवशान्निर्निर्विधेयात ववकृत्य हृवतोाव स्थितवेतत्क्रस्य
तद्धितिया वाक्य ह्विकशादि वर्तिविस्यापि सेनोवस्थित वेतत्केस्य नार्थ शब्दकेत्यातेलब्ध
रात्वेवत वेतावस्थिति तिरितिवेत्वं कमव दृपिसालुवचावर्यं रस्य कारव देपित भावे
यर्धासुरपकाराशिमादधीतेसत्रापिविन्नास्यन्तरांतर्क पूर्वानेनध्रास्तरातादिवि
षयत्वे वोवयतो तत्थेर्स्यतांकृत्याभाति धिशेष स्याधिकारित्वं प्रक्रस्या वृर्व श्विघाके
स्वतमयव्यपुत्र्कस्यत्तिरिति भावः साधकारमाह वह्नामिति । जेदुर्मि विशेषतात्
लिङ्गसंख्या घकागाहवः तेषां यवनैस्साधनेगोरवेमिलर्षः अयमभावः विशिष्ट
शनपरुयाकारोराजः पुरुषइत्यत्रेयराजपुरुषइत्यत्रापिस्यात विशेषताद्यन्यपः
राजपदेनस्यतंत्रोपस्थितिस्यात विभावावचतंवसमासनियमवारत्तावका पूर्

द्रव्यवस्तु
वै. मु.

३३ ननु साधारणशेषवत्ता ज्ञानमिति वक्तुमानन्तविशेषवत्ता घटत्वपः गिभन बी वद्धनन्त कृतप्रवे
काशकंसमाधं तावद्वने देवेति-न्यायसिद्धे यस्त्वं अवेन्ताभिवन्ताकाधाकास्ये क्त
वैभिन्ने समासस्येति स्वभावतएवग्न वो गाभिपमसभवात् सविशेषतीतपिधिशिष्ट
शब्दो रागः पदार्थैकदेशतपान्नवासंभवात् तन्यायसिद्धमिति भावः अत एव अवेन्ता
पन्नामुहघान्नव्येत शिप-अवेन्तावांसामर्थ्ये वासावेकार्थीभाव कृतो विशेषः
सवन्तूय इति भाव्यकारैराहुः घसाधवणुन्तकम। ३१ तथाधवरव सौनिष्ठकोशाभिनो
रथोद्धत ग्रन्थेमयः भान्ताः देशवृक्षः स्ववर्तालंको रोद्धिरस्ता। स्वभूपर्तीदसाद्य
चितरेतरयोगा हि कान्तपुन्तके पुरीभिश्च संघातविकारसुद्धप्रसपसोतोवीक्षाद्य
र्थे वा रवि नि कोवाया इस्यतिगोरवं स्यादिति दूषणानारमाह। वकारात् निवेधो
यवकुंपुसतिभा गननमवर्तं यन्ते वा पसि वन्यस्याकं तदिति स्याति: प्रसादिना ३३
घनस्वापः हेतमानेसादिनां पूर्वैन्याभ्वसंग्रहः दूषणानारमाह वृक्षपुस
ति प्रज्ञानमिति मपमोक्षः विकण्रिसप्रस्यामपादि प्रतीतिरत्नुभेव सिद्धा

नवसञ्जलन्दतोप्राप्नोर्दकौयामइत्यादौ तदसम्भवात् प्राप्तिकर्तृभिन्नमुख्यकर्त्रिसा
पेक्षोत्तरं तत्संबंधियामस्य तापामुख्यकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाम इत्यपि व्यत्यासात्
प्राप्तिनिरूपकत्वस्येवकर्तृवृत्तित्वकर्मणि तामन्त्राणोतिचेत्तर्हि समानाधिकरणप्रा
प्तिपदार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेर्द्वितीयार्थप्राप्तिकर्मत्वं स्यात् अन्यथा समा
नाधिकरणप्राप्तिपदार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थत
याकर्तृतासंबंधेनोद्देश्यत्वात् अन्यथासंभवाद्यत्र नाम्नार्थेहेतोः पचतीत्यत्र
कर्तृतासंबन्धेनोद्देश्यत्वस्य पदसमभिव्याहारेणान्वयानापत्तेः अथ चैत्रकर्तृकमिलितकर्तृ
काप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्संबंधियामोद्देश्यत्व इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतयान्तर्भा
र्वकर्तृविशेषणतया असम्भवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमितिव्यु
त्पत्तेः प्राप्तिपदप्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याप्येवमानामार्थत्वेनोद्देश्येन सममभेदान्वयापत्तेरेवः मे त्रेट
६१ [illegible]द्वयः प्रपदेतपशुः पंचसौहित्यादुपविकेसाद्यविपिदृष्टकामस्तद्विहिर २

द्वैतमः ९
जै॰भू॰

प

चकर्मिकप्राप्तिकर्तापश्यकर्मकोयहरतोरेश्यश्रोत्रकर्मकोधारतायपिः वृ
त्ताककर्त्तृपिकरत्वाभितिवोधाभुंगमा इतिरित्कळतिपन्नेव घटत्वप्रिशिकर्च्य
घटपदस्यवोद्धककस्टिककर्मतापतिशिष्टे प्राप्तृ द्वकइत्याद्विसमुहापशब्दोयतिअ
ह इतिभावः ३ स्वाधकानारमात्रघटार्थवहुव्रीहोयसाननतरर्थकस्यनाद्वेहि प्र
सातश्चास्तित्वधर्हिकेशतिनेकल्पेदः ४ भावः विजगृहिस्यादिवुधिजगोसत्याद्वि प्रतीति
र्त्तविनाशा त्ति पपद्यते नवतत्रलक्ष्यतासाहिनविजपदेविजस्वामितोरितिवोधा
वतेः नापितोषदेगोः स्वामीविजइत्यर्थबोधापत्तेः विजातिपात्रस्वलक्ष्यतावाचकृहसे
त्येनतत्रगवाहेरद्वयापोगात् विजातिभिन्नागोरितिशब्दस्यवस्याववोत्यवबो
तात्तरंताद्दशगोस्वामिनोपदेनस्वल्पतइतिवाच्यम् विजातपदस्यगोपदस्यचावृित्ति
गमनानहिरहेतास्यत्त्वार्थकत्वासम्भवात् नचगोपदेसान्ताससंबन्धएवनकइतिवाच्यम्
एवमपिप्राप्तोदकः कृतविश्व इत्याद्यघटार्थवहुव्रीहोवितिनमवकाप्राप्तेः वोति

कान्वेवतीर्थस्य पासान्तात्संबंधाद्विशेषात्तं वदें पेसन्नहरोतीत्यै पाविकोन्तंपुर्त्तं
बोधाकदित्तिप्रसंगात् नन्वपरस्यरंतात्पर्थ्यग्राहकोत्याहेर्थ स्येव कहास्यन्तत्तान्न द्वेवेरिति
न बोधासृत्तिरितिवाच्यम् एवमपिविवितिगमलाविरहतापव स्येनेन सन्नहरातावाकसंप्र
वात् नन्ववरमपदर्पवसाप्रसपाथी नन्ववानुसेधात् श्रमपात्तांसन्निहितपदार्थ
मतस्यार्थबोधकत्वपुरवेतेरितिवाच्यम् एवंवत्कुर्धीप्रसंभपायतैः अनेकमन्यपदार्थ
इत्यनेनासेकसृवंतानामन्यपदार्थप्रतीतिवाहकत्वेतद्विधानात् किंच एवंसतिघटादि
पदेष्वपिवृत्तिवत्तिपवगावकतात्कस्यनाह्यात्ते पूर्वपदानां तात्पर्यग्राहकत्वे नोपपत्ते
रसमपचात् एवंसतिचरमपदतोपात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरितिचेदन्नाहुर्मात्र
श्रवणादर्थप्रत्यायत्तिस्तु एवेतन्नवविलतः एवंचात्र वदार्थपत्कुर्वीहौ तु तन्नतर
कत्वनादुलकपुनौः कन न सा शक्यपन्तरकत्वनाहन्प्रशन्तयोपपत्तिरिति तु तत्तिसत्त
त्वागश्यतदातीतत्त्विकसमासेसर्वत्रशक्तिनकत्ववेरितिवाक्यार्थः ननु चवेन्तार्थे

द्वैतम: १
द्वैतनमः २
वे॰ भं॰

२५ हि॰ ॥ अतेवचाचिकमीमांसकारप नसमासे शक्तिः रामपुरुषइत्यादौ राजपदादेः स्वसंबंधिलक्षणाता
वैवराजसंबंधिप्रतिन्नः पुरुषइतिबोधोपपत्तेः अतएवराजः पत्यौ कृदेशतया नतेन शेत
प्रतस्येत्यादि विशेषणतान्वयः नवाघन्नवमादिः कौशलादि गौरिरथइत्यादावदिवाक्य
कामावतिः एतार्थतयाइत्यानां दिवोधासंभवात नचादिभावेतिस्त्रत्राय स्वकं
संयन्त्रणातायाजसंबंधः प्रतिनइतिबोधविवक्षासमास स्वराजसंबंधवानिति
बोधविवक्षाविग्रहस्येत्यादिप्रवेगानिपमसमभगात नाविवक्षुः जवदप्रतिबंधे
रत्न
शक्तिः साक्षिकतासत्रावदवदशक्तिमज्ञानतोविबोधातं नचश॰ ग्रहेलचन्तरतावाते भवो
विशिष्टार्थप्रत्ययस्यसमयतिमतएवतजादिपदेराजपुरुषादिवित्र गुरिसाहेनबोधः
नवविवित्रगुरिसाहेयन्तरतासंभवेव्यपदार्थगरुडीहोयन्तरतापामत्रसंभवः व
तद्गुसतिभजानापत्तेरितिवाच्यमप्राप्तोहकइत्यादावुदकपदे पदसन्तरताहीं
कातात्पूर्वपदस्यवैतिकसेनतद्वचन्तरतापाधात्प्रत्ययतः र्थस्यानसाधार ३५

पुरुषपानो संक्षिप्तिहितव राथ मततस्यार्थबोधकत्व पुरुष नुरोधाम्न घटादिपदेष्वाति रिक्तशक्तिः
कस्यमानानाय केकस्य तेविशिष्टस्य वसंकेतितस्यात बोधकत्व स्यापि तत्स्वव जसी कस्यात
भर्कैते वासनो सन्निधानेन तत्स्वार्थ अवसितोत्पन्यात्वते रवदेरव जस्याकस्यं तदसिलि शेवः॥
सी कृ सम्व घटादिपदे लापि बर्थेव यसी स्येव ■ वकत्व मिमासत्कमत्वे रिसाकुः अबोधाते-समा
सशक्त्व सीकारे तत्स्वभाविवादि कसे तादिकं नस्यात अर्थवसा भावेन-तर्थव ईश्वातुरप्रतपदज्ञा
तिवादिकमितस्याअप्रवृत्ते:-नचकोत विलसमासाश्वेतिसमासयहताता सातत्स्व शिवमार्थत
वाभाव लसिद्धा पावे वाकरताभूयतो स्वव्रक्षलिपादितस्यात समासवाक्य शक्तभावेन कुस
वंधस्वरूप-नस्ताता पाअपव्यसंभवेन-पान्सरिता कर्थवस्यस्याव्यसंभवात अथतिपशप ही सा
रथ्य्रोस्तु विविति तिपुरुषाहारोधान्यसिद्धः तमाहापाति प्पातिवादिकमि सेवसूत्रलाम कृतम
र्थवरादिसूत्र द्वैवनस्मासयहरोवनिपमार्थ मास्तुतथावसथ तिऽ-नभिन्नेश्रातिपादिक
मित्यपीत समासस्यापि स्यादिति चेतत्थापि बसेकं वसेनुसंस्कार ताता पार्थवस्यावश्यवक
त्वेन समासाध्याघ्नितात हयस्याप्येव तथाव प्रातिपदिकसत्ताह वंकार्थमेवार्थ वत्य मेवा
नुमानवतिधूमइवअनिह्म किल्वैवं विचगुमानपेत्ताहे कस्यालाघ्व तन्य पापत्तिःप्रत

श्रीगणेशायनमः १
जै.म.
श्रीगणेशायनमः
जै.म.

वात्तौ प्रकृतपक्षीयत्वस्यार्थबोधकस्य युक्ततेः विशिष्टोत्तरमेव प्रसक्तोपि तत्तो विशिष्टैकस्यैव प्र
सिद्धत्वात् पक्षसालिहितपदस्यार्थमतस्वार्थबोधकस्य युक्तत्वे एव कस्मात् इति तन्न तदुपकुम्भ
रम्भाईत्यादि कांस्यादेर्पूर्वपदार्थविशिष्टतया पौर्वापर्येण अभिधानात् तत्र विसन्निधाने
२८ दंष्ट्रानुसारि कस्वान्तिप्रविशदिल्लितत्वात् वाच्यस्यैतत्तारं पानुशिष्टात् स्यात् इदर्थगत
स्वार्थबोधकत्व समासेन साम स्वप्रातिपदिक तत्तरमेव विशिष्टतया शासन क्षितिवाचं ग्रर्थ
वतस्त्रैतादि विशिष्टैकस्यैव प्रातिपदिकस्येन विशिष्टोत्तरमेव विशिष्टतया शासनात् प्र
पप्रकृतिसाध्यवैशिष्ट्यर्थीनत्वपदस्येतत्कस्यैतत् इति केतार्हि पङ्कजमातपदे लिंप
स्वशक्तिनं पूर्व पेसाहोपङ्क इत्यथ शूरस्थानपदार्थनिपूजनादेरनवच्छप्रसङ्गः अवच्छान
नपेलवघटेऽस्मानवनान्वयापत्तौ स्वनञ्च इत्याहीनतो विशेषणतया नतत्रानवना
घन्वयः पादकानीतसोधर्म्यात्सुतौ तादेशपार्थधर्मा पिजन्यता पाद्वयस्य राहव
नन्वयप्रसङ्गात् तद्धप्रकृतार्थत्यमतज्जन्यस्तानाविषयत्वमाचैतत्रायविरुद्धमिति तत्
घटं पश्येतादघटपदास्समभ्यावनोपस्थितानाशवारणापत्तेः प्रकृतार्थस्य

स्यावश्यकत्वात् अपप्रसंगप्राप्तिरिति चेदन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चे
त्तत्रापान्यतिसंभवो दत्तो नेतव्यमहेनेति वार्थान्वयप्रसङ्गात् अपसमासमात्रप
दार्थमात्रस्यार्थबोधकत्वं समासात्ते विभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अध्याहृतकल्पनेनो
न विभक्त्युत्पत्तिसागं वाचकस्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् अपि च
समासे विशिष्टशक्तिस्वीकारे राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यर्थे समासापत्तिः सर्वथा नन्वे
वप्रसङ्गः। राजपदार्थे ऋद्धस्येवं विधेनोपस्थितत्वात् प्रवर्तितव्या सैकार्थीभावे
संसर्गेता तादृश्याहेवाकाहा अन्वयः पदार्थतावच्छेदकाप्रतिपत्तेः कार्य्यप्रकारकबोधं प्रति वि
भक्तिमन्वोपस्थितेर्हेतुतयावश्यकत्वात् पुरुषार्थस्य तथात्वाभावात् तादृशः
ऋद्धस्य पदार्थाप्रतिपत्तिकार्थीभावे प्रपमार्थे तादृश्याहेतत्वं वश्यकोऽसे
हैवैधान्वयः शुद्धतातादृशेनेत्याहो यविशेषतापिमस्ति स्थेहार्थीपा
ह्निकौधान्वयइति नातिप्रसंगः तथा च समासेपरस्परान्वयासमर्थाहाव

देवोनमः १ मन्त्र इत्यत्र न समन्त्र पुरुषश्च वाच्यस्य विधानं पुनः सम एकश्च सरत्वं सङ्गावतो रीति स्वतीये ५

के.भ. मु.६

स्पर क्रोच यसमु न्नवस्यात् इशोधि शिक्षार्थ शक्तिः किंच राजपुरुष स्यादेस्सं बंधिति संबन्धे

वार्त्तन्त राता नाद्यः राज्ञः पुरुष इति विग्रहाति विरोधात् समासस्या नार्थ कथा क्यस्वेव विग्रह

स्तात् तत्त्वथा त स्मा व्यक्तिनि तिवान स्यात् नान्यः राजसंबन्धि पुरुष इति बोधप्रसङ्गा त्

३६ विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थबोरमेव त्वयमुक्ततोरित्यादि प्रपंचितं वैयाकर

णभूषणे सारे ग्यतदुधवरुचर्तुः प्रपञ्चं व्युत्पत्तिसितं अपतीयत्राकृ। अन्यादेन तवितत्वादि

प्रविधानं पुनः समएकैस रत्वसङ्गावतो रीति इशमेव निरूपितं संगच्छते संगच्छते चाहरा

धिकरणेति सूत्रे यथा राज्ञा वा एकह यत्यापि क्रान्त्यासोमं क्रीडाती स्वच्छात्मावरुव

द्दितस्यैरपि एकार्थत्यादि गुत्तामात्रयावकतपाऽभूर्तस्याख्यी राज्ञो कारसात्वात ३७

स्मव स्यतुल्यता तद्धत्तणस्वेवयाकृतामेर्शंका पाप्रसंभवा दित्ति प्रपंचितं भूषते त

स्मात् समासशक्तिः वृत्तौ नैमित्तिके रवश्याभ्युपेयं [illegible] स्तां वस्तरः। इत्यत्र राजपुरुष इ

त्यादौ राज्ञा बासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः। विग्रहरिता दिविग्राता। नवाप्रयमिस्येव त

समानार्थत्याद् गरो धातरूपापि प्रथमान्तानामेव वृद्धी हि रीति स्त्रत्राच्छ्रेयव

इत्वा३

न्हो १

इति प्रथमान्तपदं वाक्यं चित्रा गावो यस्येवं संभवत्येव बहुव्रीहिरिति समासविधानाद्ग्रा
द्रः गृहवइतिवन्से वाक्यं तथापि तस्य न हि ग्रहं संभिन्नार्थं स्यात् किंतु तत्संबन्धेति मी
प २ मांसकाः सान्प्रसंगात्कित्ररस्य वति॥ भाष्ये तत्तद्वृत कृतार्थोस्मिंश्चिदुपदर्श कर्म गुणाप्रधा
नभावो हि तत्र हि ब्रीहिपदार्थः तद्धि तत्कृतो व्यापृत्तिश्चिदर्थं बाधकं विवरणमाख्यातं तु
प्रविपर्व्वोढ ढः तथा हि प्रान्हितकः कुम्भकारः इत्यत्रान्तर्करताक व्यापाराश्रयः कुं
भानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः अन्तरे इव्यतिकुर्मं करोतीत्यत्रान्तरकरणताका
दिवतानुकूलताभाववताकुम्भोत्पत्त्यनुकूलाभाववन्नेति बोधः कृतौ तु वैकारकाणामाख्याते
भावनाया प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्याधीति गुणताप्रधानभावांशमस्यासोऽनधिवर
गात्य बाधक इति नात्र वान्हिकस्य चित्रा गावो यस्य सा इदृशमहत्त्वे बाधकमस्तीति भा
वः इदं न तत्त्वस्य न्यूरीत्या सर्वत्र समासेऽशान्तिरस्तु तथाधिग्रहः तथापि बहुव्रीहित
गृहवक बहुधा पपेताः शान्तिमताहि शेवान्तिवाद्य स्यापत्वाधिकरणसिद्धान्तसि
लिखि द्धन्तं स्यादित्यतमाह॥ वर्ण्यते सर्वं तरदुःखवहिरत्यविनतमरवर्णं सर्वस्वा

पञ्चमं वोधाधिद्रुप्राकन्हत्तासिवते रशान्तियहे १

देव्यै नमः
जै. भू.

३९

सोऽशाकल्लोधश्चतस्मात्सीह इत्यासौ प्राकृन्त्यास्यत साजीतमन्याउचमात्तापाधिव
रताविरोधइत्यर्थः॥ अवभावः नैषात्स्यवतियदं समासशक्तिपन्हेनिषादहृवनिषात्
नोवस्यपतोनिषादृत्याभिके पुरुषोत्तरेचवर्णसेवं सर्वत्रे शक्त्यान्ताना थंमातथा
यंनानार्थेताता त्वमौ द्विशब्दावंगतिरितिन्यायेनतत्वंस्वे नावावहृद्वेन पूर्वोक्तता
र्थेएवोपास्कत्याविरस्याउचाताक्षम्यनभिलिपरेछामध्येसतिताद्दर्थ्येबहोः पूर्वेशब्दे
तिवहृचन्ततारणापाकुर्वीरस्याताल्वमोऽनेवकस्यकोदावशिष्यतइतिदिक्॥ ० इतिवेया
करणनारसमासशक्तिनिरूपणं समाप्तम्॥ शक्तिप्रसंगात्ताचाः स्वरूपमाह इत्यिका
णांस्वादिबवेलात्प्रातिपदिकेविजयतेतावचाय्युनाविरवशेशक्तानां संबन्धोवावगवतातत्था ३६॥
इतिकाणांवन्हेस्वारबीनंस्वारिबवेद्युपघातादिषु वयात्रनादिकोपवलातत्रैवशान्तुपात्रिक्ता
रतातातपाशक्तानानवाचैस्वाहक्तदोधकारतातेवबोध्यतासेवशक्तिरित्यर्थः व
नुनबोधकारतावत्तनादिहृतौशक्तिः श्राधुनिकेरवहतानाहिपरेतदभ्याजोतः सत ३८
स्वाविषयादिसंकेतोऽशान्नेव्यन्जवबोधप्रसङ्गःसान्तरीतकातिस्थापयेत्तिसंकेत

न्यतो ज्ञातः प्रत्येकवत्यादिमात्रत्वात्तेषु बोधकत्व इ ं गतत्वांघोषेत्वत्वेत्यर्थः

ज्ञानमपि हेतुरिति भावः तथा चावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु सर्वाधुनिकेपि आदिमवाहे
ष्वेश्वरस्य संकेतग्रहेऽथ ते संकेतो न स्वरूपसत् हेतुः अन्यथा हीत शक्तिकार्य बोधप्रसंगात्
नापि समासद्गुणात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानहेतुः गवादिपदे विशेष्यादे संकेतेन तज्ज्ञा
न शून्यानां लौकिकमीमांसकानां तत्स्तादृक् बोधाजनकत्वं ग्रह एव तात्पर्य बोधे तथा
पि तातत नवीनार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानहेतुः तथोपि संध्यत्वे नार्थधी
जनकत्वेन वहेतुतावामसारणत्वसिद्धेः नवाधुनिक देवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधेना
स्याभिचारः तत्रापीदं पदमेनमर्थं बोधयत्विति इच्छाग्रहे पदेतदर्थ बोधकत्वस्यावश्यंग्रह
णेन व्यभिचाराभावात् नचस्यात्तं चेत्तो बोधकता ज्ञानं करणावच्छन्न अन्यथा नेदं तद्धी
जनकमिति मानतोऽस्मात् पदात् अयमर्थो बुध्यतामिति नानात्तदिच्छाप्रतीतेरिति चेदे
तदिच्छाजनकामिति ग्रह एव तो बोधेत पदे पदग्रहं मानतोपि तदिग्राहसंभवात् अस्या भावा
न्निर्णोपि संविधानत्वाय तेरिति इदंवार्थधीजनकत्यं पिवा संकेतज्ञानागृहीतोप्यतस्त
स्मान्नास्मृतं नियोधः नापि स्यान्तरीताकोऽतपलिरिक्त सातशक्तिग्राहकस्य व्य

दे॰ जैनतः

वै॰ म॰ ३०

यहारमुख्यत्वस्यन्नहसाधरत्वात् किंच प्रत्यक्षत्वन्तारित्तन्त्वावच्छिन्नतेः शाब्दबोधानुदयात् वक्ष्य
बोधंप्रतिशक्तिजन्यतावच्छिन्नेतेर्दुर्न्नहत्वात् जन्यतावच्छिन्नते स्वकारणतया वा अप्रेत् तथा च
३८॥ कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यादिस्यात् पुनश्शक्तिजन्यतावच्छिन्नतेर्येनैव हेतु
नेतिलाघवं अपिच स्वन्त्रतात् प्रतिबध्यकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः
शक्तिजन्यतावच्छिन्नविलक्षणत्वत्वाजन्यतावच्छिन्नतेः शाब्दबोधात् नवाव्यवहि
तोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वं च कार
णतावच्छेदकमस्ति न तु कार्यकारणभावप्रसंगात् किंच पदार्थोपस्थितिप्रस
यिशक्तिस्तानत्वेनत्वन्नहत्वात्त न्नयेनवहेतुतेतिव्यभिचारात् गौरवं च प्राग्वदेवे
ति हृदयम्. नचेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानकार्यकारणभावकल्प
नेपि पदेतदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवमस्तु वापि संसृतम् प ३८॥
रस्परव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वघटितेव सत्ततामितिवाच्यं शक्ति
भ्रमोत्तरेण त तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्य तवापि से

स्यात् तत्संसर्गताकार्यकारणभावकत्वनागौरवं परं तत्राप्तिरिष्यते अथ पदवृत्तिजन्यबोध
विषयतासंबंधेन शाब्दबोधहेतुतास्तीति ज्ञानत्वेनैव पदार्थोपस्थितिकारणतासेवमवा
च्यमिति चेन्न शक्तिसंबंधतात्पर्यतरस्य स्वशाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलप
पदार्थ दसंबंधत्वस्यवाच्यताहितत्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् शक्तिसमवेतत्वगौरवात्
शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितित्वेतरकानेतद्विदितकार्यकारणताभा
वग्रहस्यासंभवात् अथ च प्रमापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता ... संबंधग्रहपलन्नताया
वाशक्तेरविप्रवेशादिति चेन्न शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः कार्यकारणभावे
स्वप्रयोज्यविषयतासंबंधावच्छेदकत्वात् अन्यथा गङ्गातीरबोधसंबंधाग्रहदशायां गङ्गापदात् श
क्तिज्ञानतोपि गङ्गायां घोष इति वाक्यात् तीरबोधप्रसंगः शक्तिज्ञानस्य हेतोः स
त्त्वात् तन्मतेऽपि च घटपदात् वृत्तिज्ञानोपस्थितेः न च स्मारतो घटपदादेरिष्टापत्तिर्नाश्रुत्वाच्चेति
पदेन स्वविषयस्मरणहेतुत्वं संबंधेन स्मारकतावतो घटपदान्यपदवद्वृत्तिपदकस्मारितं शाब्दबोधापत्तिः स
ंबंधग्रहत्वं संबंधग्रहणात् पदार्थोपस्थितेरपि जन्यत्वस्यात् तथापि विषयतया शाब्दबोधं प्र

ॐ नमः
ॐ मू.

६० तिलहंशक्तिमवक्तृत्ति गत्वोपस्थितिर्हेतुरित्यत्र वाम एवान्य स्वत्वातात् विशदितिसानसेत
हेतुयमसंपद्यु न्तिकमितिपतेनशान्ति प्रकाश्ये आख्यातिरिति सन्दृशाना सान का थका
रताभावान्तरं प्रमाधितिपरास्ताम प्रपोज्य स्वान ति प्रसन्नो स्याद् यं चसा धेत्याहित्य
वञ्चितं विस्तरैस्ताम् वरो नच्येवं भावाद्वितोबोध दर्शना दो धकता शान्ति स्तत्रापिस्या
त्तथाव साधुतापि स्यात शक्त्यायसैव शाधुतायां व्याकरणाधिकरणेप्रतिपादना
दित्याशंकां द्विधा समाधत्ते अ साधुत्वमानेन वाचकः केचिद् दिव्याते वाचकता विशे
षेणाश्रित पुण्यपापयोः असाधुर्गौ व्यादिः ज्ञात्मानेन साधु शब्दमनुमाय वाचकः
बाधकः केचिदिच्छते तथाच लिपि पितते पोसाधुस्मरणं ता प्रयोपपवोना न तु साक्षाद्वा
चकत्वमतो न साधुत्व मितिभावः ६० अतोऽपि वाचकप दैव ते साधुत्वज्ञानेन प्रपयोस
त्तिहेतवः ता घात्वमुपगम्यैव शब्दार्थ स्य प्रकाशकेन शिष्टेरण गम्यते व व्याकपा ६० इ
व साधवः नपतः स्मृतिमात्रेता तस्मात्सा क्षाद्वाचकाः अपचारमेति वचनात्
शि कमालाः प्रभावते अपभ्रंशत द्विं तेनय यजते प्रवर्तिति निरसि पवर्वं साधो प्रयान्

ऽयोपभ्रंशः प्रयुज्यते न साधुः अत एव हि तेऽकश्चिद् दुर्जीविधीयते इति न च अपभ्रंशानां सा
स्नादृशा वाचकत्वे किं मानम् शक्तिकल्पक व्यवहाराद् एव तस्य त्यादिति चेत्समं तत्ता दृश मे
दे न मित्वे चकन्ते प्रत्ये शक्ति कल्पने गौरवात् न च पर्यायतत्त्वात्तादृश्यात्तेषां सर्व
देशे केकत्वानुमिति नाम नाधिरहे तारहि सर्वत्र शक्तिकल्पनात् न च पशेश तथा अन्य
था भ्रमवाच्यताविकल्पतया गतता भयते शब्द एव व चेशक्तेर्त यथेमा स्तु साधुत्व मिति वने नाघि
कमीमांसकानां मते तन्मते नैव इच्छाभाव इहन्ती सर्व मते माह वाचकत्वाविशेषेऽपि
अपभ्रंशः अपभ्रंशानाम शक्त्येतेतौ बोध एव न स्यात् न च साधु स्मरणात्तु तोबो
धः तान विदुषां मते तानामपि बोधात् तेषां साधोरबोधाच्च न च शक्तिभ्रमात् बोधो
धः बोधकस्य स्याबाधेनतत्कृह स्याभ्रमे स्यात् ईश्वरे भ्राशक्ति रिति मतेपि समानत्र
विषयितया तत्स्याबाधाभावात् शक्तेः पदार्थपदविशेषण इति ताप माप समवायाच्चेति
ऽनेन च वाक्यवृत्तिवेपारं पर्यायपभ्रंशादिग्रस्तो बोधाभिधान प्रसिद्धि मानता वेनते पां
साधुरत्वकः देवीवाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरमिधातृभिः अनित्यदर्शिनां त्व

दे॰ जै॰ नप
पुस्तक
दे॰ म॰

अथावकः साधकः बुद्धिविपर्ययः एते सवधावक्तानान्वे इति विपर्य-
यइत्यर्थः १

८१ सिद्धान्ते बुद्धिविपर्ययइति किं वा गतिगम्यमानाहि रत्नाभ्यासाप्यनपिशक्तिः नयतासांना
म्यं हेय संस्कृतवन्महाता कुशावापाः सर्वं गैके येनय सर्वं विनिगमनाविरहतोध
स्यात किंवा गुणपूर्वीविरेव कौमुदिकासावयवो वेञ्छिवभावावामवान्यान्वे ये तिके ६२
सोपोधिशेष इति विभाव्यं सूरिभिः तथाव संस्कृतवभ्यावाशब्दांशन्तारवन्नयप
र्यपत पाभ्या पारांगतानावत्तिः साधुनामैव कौशाहेविभागाभिधाना तेनान्येषं
साधुत्तातेषां स्यादिसत भाषानियम इति पुराणमनन नबोधनाय साधूनां साधुविधि
वितवमिति विधिः पापजनन बोधनापना साधूनि ति निषेधः तथाव पुराणं जनत
वो यत्वम साधुत्वम पापजननपाश्वमसात्यंतत्र जनकतावच्छेदिका वन्नातिः त
स्तापकञ्च कोशादिव्याकरणादिव रुग मेव बरागस्मृपादेयी हसतोकस्या जनक
त्वं वैयादिशब्दानां नाश्वा है साधुत्वमितिसंगच्छते अप्साधुलिकहेव इत्यादिनाम्नाम ८१
विघन्तरमिपादिभाष्ये साधुसाद्नात तसुरस्कारेता प्रयुक्तो साधुत्वमेव
भाषितकसान्नासीकानां त्वसाधुत्वमिदमेव भ्रसपदे प्रासतरााय इहोत्यर्थः

प्राप्ततां हेतौ पारिकं संगृह्य ताबाध्यसाधुरित्यादि प्रथिवस्तो तात्पर्यविषयितं भवतो २७ अपतिरिक्त
शक्तिग्रहोपाय माह सप्तम्यशब्देषु सप्तसुप्रत्ययो वैषतो प्रति वै गयता समभ्यादि वो ऽयतासौ च
समाताधि त्रासि को ऽयवत संबंधे विषयः यो ऽपता प्रति को ऽपता शब्द प्रति वो ऽयता ग्रिषय
इति समवाय स्वतंत्रा दर को ऽयता संशिष्ट शक्ति ग्रहः घटपदमाश्रयत्वं एतत्संबंध इति
अथ हार्यासाम्य देशय ष्ठ्यः २८ ॥ इति श्री वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः वर्त्तमा
पूः अथ नञर्थमाह नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्य
सोऽप्यतिसर्ववत् नञ्समासे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्य
तीति शेषः आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमुक्तमपि इति शेषः अयं भावः असर्व इत्यादौ
[redacted] रोपितत्सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याबाधात्सर्वनामता सिध्यति अन्य
था ऽतिसर्व इत्यत्रेव सा न स्यात् घटो नास्तीत्यादौ अभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यता
पादर्शनात् अस्मिन् सा बाधितो बोधो मानसः तथा ऽसर्व इत्यादावपि बोध्य स
कृ इति अत्र चारोपितत्वमात्रविषयत्वमारोपमात्रम बोधविषयत्वं संसर्गः इति निष्क

५२

र्थः द्योत्त सोऽविर्भर्थिवाता जं द्योतकत्व माभिप्रे स ईर्षु घटो नास्ति अधुनालताइ साहावारोप
वोधस्यस ऊनिभ अधिपि हऊत्पात्त न्तान्तर प्राह अथ भागो वात इत्यर्थे ऽलु भावस्य हितत्व
शवात् तद्विशेषणानां विशेष्यवाचा चावत स्यथ धौश्विताम तदर्थः न अन्यार्थः अर्थपरं द्यो
त्यत्यथा अपि च वन्सको स्साधारतोपनकीर्ति नाव भावस्य ति तथा वन अस्येप
लाभा भवनि विधेत पदार्थक इति निहतं पदार्थी वस्य नपुंस्के भावे त्त इति क्तः अप्रा
वार्थक इत्यर्थः वस्तुनि णतः पदार्थो प विवक्षितत्त्वे त्यर्थ स्सा इश्यादिंश्च ध्यारोपित ना° ६
ब्रालसपाः न्यात्रिपाइ बोऽर्थ वस्ये त्यर्थ इति के पदः तत्त्व॥ आरोपित ब्रालत्वस्य
न्ताविपारिन्त्य रणा च त्यान्तर अन्यथा सा इत्यादेरपि जावाता पते: वस्तु श ६ एव ५२
तइधाय ध्यात्त इत्यस्य न्ता इत्यत्वतां अथ प्राशस्ताविशेषधश्च न अर्थी वट प्रकीर्त्ति
ताइति प्रतिलो अध्याहृतताः अथ पावन अन्तरः अनु इतोके त्या अपवशा योवाइत्वेतो
ऽश्वेभ्यः अप्रधनि इत्युदाहरन्ति त तु और्थिकार्थ मभिप्रेसेति एव कृ मत्यत्रवि
शेषणाभिति प्रति वाशिन्ति तिशेषः तथा वा सर्वनाम पदे सर्वनाम संज्ञा

जैक प्रत्ययवत्वं से ध्यते अते कपावत्वं तापत्त्वेसा द्वेकशब्द प्राधान्यादेकवचनमि
वम्: अथास्तित्वाद्युपाहद्युत्तरपदार्थ प्राधान्यात्सेलत्त्वमसंभवसिद्धमहमवामी
सारोपुरुषवचनादि व्यवस्थाऽनुपपद्यते अन्यथातदभावामभावइतिचेदभावांशेपुरु
षस्मदोः एवेन पुरुष समानाधिकरणपस्यतिङः न्यस्यसापुरुषव्यवस्थानस्यादेव
सम-एतेन भेदइति वा गोल्यतदभिन्नतोऽप्यविकाभवनत्रिवेति अन्यपातसमानाधि
करणम् नानुपपन्नमिति भावः विशेषणविशेषतिविशेषणीभूतोविशेषः अर्थ. भावः गौरता
सेथित नसमासे एतत्वेहासुखलो वारकोरन समासेहःयेति तावकोः सर्वनामसंज्ञा
नानुपपत्ता असः शिवइस्पअस्योवधार्यतावान्नसमासइति हिविशेषराम नचतत्र
तद्बहु व्यसर्वनामताऽस्तिगौतायां ते अकोरि सक असौ तत्वाप्यत्पासर्वनाम्नोरे
वतत्रेग्रहतात्संभवात् तथा वान्नसमासइति ताव केस न वयम अनेकप्रत्ययवहार्थे
इत्याहएवेभवतं विशेषणाद्देशाधात स्वधा प्रतिश्रितेपतादु वस्त्वे इत्यतोऽत्रतं पुंव
यहतांविशेषणमेकवचनानामेव किञ्चानेकशब्दाद्वि वचनोपादेनेवहनांव

राम

स्तु

वै. भू.

५३

दुष्टवनोपात्तत्वे हेत्वोर्वृद्धीकिन्तर्विशेषत इत्युभयपसंग्रहः तावेकपदवत्त भिन्नत्वमिष्टापत्त्यमो
त्सर्गिकस्याप्ययते इन्ते कथं सत्राणि वाघवेत्ति विशेष्यमानं रोधात्सत्त्वं केवलान्वयबोधव
नापत्तेः एवं वनंनतृत रपदार्थप्राधान्यत्र पुनर्मम संवन्धपत्तत्वनेकेन स्वघटिरेवोमर्थे
पइत्यादिकमनिवसतद्वोर्हमवस्य भवस्तीला हेपुरुषहर्भिन्नेयनह्रताता नञ्द्योतकः तत्पाद
भिन्नेतत पुरुषह्येनेति इः समासानाधिकरणतया पदस्यपदमवस्थात्वमिन्नत्वमिन्नताश्रयाधिक
भवन त्रिपत्तिशाब्दबोधः सर्वंतपदस्तीत्तत्प्रत्ययदेभिन्नताश्रयपयाकांक्षुकूलभावनाभे
दः घटोनास्तीतत्रघटाभिन्नताश्रयपकास्तितानाभाव इतिरीत्या बोधः अससमस्तनञः
किंवात्रावेधानञपात सर्वाभावेसन्ताभावेत्यान्योन्याभावत्वारिहवेताश्यश्रयः तदुवे
तावेधारित्याद्यनन्यत्र विस्तरः॥१७॥ इतिवैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयप्रस्तावः समा
प्तः॥१८॥ प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचकाः इति नैयायिकमतमपनुते वैयाकरणा
निपातिति ध्येय त वक्तिनाम्तानोद्योतकत्वं समर्थयते॥ द्योतकाः प्रादयो येन निपाताः
चादयस्तथा उपास्यतेहरिर्हरोस्तकारो हयसते यथा येनहेतुना प्रादयो द्योतका ५३

कालेनैव हेतुमत्वादयस्तथा द्योतकाद्यसर्थः ग्रजेन्यत्र ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादि
प्रतीयमानोन धात्वर्थः भवतीत्यत्राव्याप्तेः नोपसर्गार्थः तथा वाधकृत्यर्थे तपात्रा
त्वाताख्ये नव्याप्ते गंवानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थवोधकत्व वृत्ततोः मनुना घृती
त्यादावत्य नुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च नविशिष्टार्थ योधात तथा वधातोरेव विघमा
नत्वादिवाचकस्यास्तु सन्तरागाद्युपसर्गस्तास्वार्थ ग्राहकइत्यस्तु तथा वता त्वार्थग्राहक
त्यमेव द्योतकत्वमिति तद्याहि क्वचित्तुल्यमवेत्र भीवयश्यतीत्यादेशादय विशिष्ट
चैव तत्त्वमइयशब्दस्तात्पर्यग्राहकइवस्व वस्तु वचत्यादि तितस्यैवपुनर्यनारमाह ८
वासवत इति मत्रोपासनाकिमुपसर्गार्थः विशिष्टस्वधातुमात्रस्य वाना घः। तथाच
तिस्वार्थं कत्य व्यधिकरणा व्यापारवाचकत्य रूपसकर्मकत्वस्यासधातोरुपासना
रूपकत्व वाचकत्वा भावाद्नापत्तेस्तत्तेऽकर्मितास्यकारो नस्यात न द्वितीयः गौरवात
स्तीवैवागतं द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वस्वाभावादिति भावः ष्शत इत्यत्र कर्मतातिरो
धः ● [redacted] वादि क्वचित्तुल्यमित्याह तथान्यत्रानिपातेपिसर्वोरःकर्मवाव

इत्यत्र
चे० भू०

वद्याहिके समः अन्यत्र स्वान्तो क्रियते अन्यं क्रियते इति क्रियते शिव इत्यादि अत्रापि धातोरुक्तार्थे
कर्मादिर्तालकारे विधायर्थे स्वतोर्द्ध धात्वर्थ कर्त्वं पाठ्यमित्रु पसर्गस्य द्योतकत्वं मर्म्मीका मर्ध्वार्थः
वापि कृधातोः सकर्म्मकत्वं मन्तोपवत्पाणौ छवर्थं पुसकर्म्मकतानस्यात् अन्यथा वा पुष्टि
४४ कुरुते से अवादि कुर्वते इत्यादि स्यादि भावः अन्यो वा स वा तासा न्तात्कारादि निपाता थो स्तु
सान्ता मत न्त तृस्य वारि ति कोश स्वरसात् तदा कृतो व्यापार एव धात्वर्थो स्तु स्वस्वपुक्त
निपातान्यत रार्थ कृत्व अधिकरणता व्यापार वाचित्वं सकर्म्मकत्वमित्यपि सुवच मिति इष्टा
न्तिकावपुन्क्रा दिति नेदं साधकमिति चेन्न नामार्थ धात्वर्थ योर्म्मेदे न सान्तात् इत्य वासंभ
वान्निपातार्थ धात्वर्थ योरन्यव स्थेया संभवात् अन्यथा तरङ्गः पवतीत्यापि सकर्म्म
तापातात् तस्माच्चातार्थे ऽन्यवावतेरिति किंच प्रारीतीं वा वक्तृ त्वं भूपान्प्रकर्षः कीदृशा
नित्यव इतिवद् भू वान्प्रकीदृशो नि रिल पि स्यात् अस्मन्मते प्रादेरर्थ कत्वान्न तर
न्यव इत्यत एव द्योतकता ते वा स्यादि ति साधकान्तरमपि प्रेत्याह निशेववतीति शेताम
न स्सम् इद्व यो इत्यच्च इति तोरिपि प्रेत्या भाति विधवत्व हित्वो स्सम इद्व य इति च ४४
वद्ध भवत्सद्धच्छ इत्यस्याप्यापत्तेस्तुल्यसंभवः अन्यथा राजपुरुषः इत्यत्रापि प २३०

द्युतस्य च तत्त्वे रस्य चेत्सेव स्यादिति भावः । परे तु प्रातिपदिकार्थबोधे रेनाद्यपबोधे विप्र
क्लिन्नत्वोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावे निपातातिरिक्तस्थिचपदवेत्ति मो नकेत बहुस्या
शंकयाह परार्थस्सदृशान्ये तिष्ठिपतो नकेत्यत्र न निपातेतरसंकोचप्रमाणं किंचि भावे
वा । सदृशासदृशेन समानाधिकरतोने तिवाचत्यत्र नये ति अपेनेतिशेषः । विभागेनाप्र
शसदृशेन असमानाधिकरतोने ति वाचत्वमयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर ति ९
धेतत्वप्रयुक्तातिर्निपातातिरिक्तस्थिचवेति कस्यत प्रानाभाव गौरवं च असमाकं नि
पातोनां द्योतकत्वात्र व एव नास्तीति नाव हे च अर्तएवं घटो नास्तीत्यादौ घुव देत
त्वमितिपोभिकेत्यान्हारीति कमिति ने वाचिकाः अपि च निपातानां वाचकत्वे को न्येहा वक्त
वोनस्यादिति साधकानां रमाता । सदृशेषु शरीरेषु सदृशान् ऽप्यानुस्थितिरिव्या
ववो न स्यात् सुपां च अप्रवत्तानां तः अप्रवोत्स्व सदृशे शरीरेर सदृशात्र द्व शब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सं
क्लिसपर्यः अप्रयन्वोत्स्याद्विशब्दानां सत्स्य हृष्टा वरसेद्दव शब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सं
मघुते भन्यपा प्रसपानां प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वमुपपत्तिविरोधः । त

श्रीराम १

६५

घ्वार्थानिश्च इत्येवमित्तिरकत्तोत्पत्तौ ध्वानेनाग्नेयो वक्तरत्रांश्चार्थस्य पदशक्यत्वे ता वे विवक्षक र
तासंभानेन मो घवितुं शक्यत्वात् सम्भवस्वार्थलात् इव शक्यत्वानानात्व्यो तथा तदुक्तं रत्नतौ
धावा प्रसंभवात सभ्य व वाभवशायस्कुतात उस्थव होताल रत्नतौ वानन्ववप्रसंगाद्
यत आह सुधा उपति सुधां भव तान्येव स्वार्थः प्रकाशतदुक्त तथा होता तरत्नतौ वानन्वयस्व
युक्तीयत इत्याहर्ति साद्वि यहा ह्यानर्थान्वित संबन्धो पार्वतीपरमेश्वरावन्दे इत्यत्र
शातथ वोर्थरिक विलाभावात् इति । द्वितीयापाक्षेन्व यइदार्थेस्व कर्मत्व वोध
ता भवत्र्यसंग चतेव पदिव विशेषतायाम् स्निरमे त्वर्थः साधुत्वमात्राधियातदा
वीवशक्यत्वावावं केतेन सव व्यउ क्त्वस प्रशंसरतां समानाविकरत्ता प होप स्त्याभत
वामे रेनान्वयावो गात यधाह भेदेनाविनसः न सुत्यामि तत्सदृशामिनः सदृ सर्वे
दृष्ट चेः नत्वसत्वते प्रात्स्लताइत्यो होत्तसुरुत् बसन्ततरत्ता भ्याप्तावति पूर्वपदस्थानर्थ
त्वेनोत रपदार्थ प्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थ व लाभाव प्रतीतिवदित्यला भावा
दृष्टमनिश्चयतात्तोतस्यादित्यत्राह नत्वेषामाले वा परस्व वोलं प्रत्येव मुख्यता घो

६५

सवेषामर्थप्रात्यायंतोभवंतस्तु पः जअसमासाद्दोकोतरपदार्थ[illegible]प्राधान्ततासाद्यो
सार्थप्राहाद्वेद्युतमेधार्थप्राहपार्थगसालातिपदिकस्य नित्यपर्यंथ ततस्तु त स्य अपराह्
नुपइतिह्यापकात्सुप्स्पतिः निपातस्यानर्थकत्वे तिकातिका द्वाप्रातिपदिकत्वे सु
तो स्थितसमासाश्वेत्यर्थः नक्सनुघपार्थकत्वं कारेतानिपातानां तं सगृह्य इति वाकाधं
तस्माधुनकं निपातानां द्योतकत्वम्॥५॥ तन्त्रं कसाधिकरणधातौ ते कचतु ध्विध पदेन
यदि विधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संशयो सति तेनोपसर्गनिपातयोः तदर्थाभिधाने
हिष्यतावाक्यै गाभिद्यते पर्याच्चोतकौ तौ तु वाचकत्वसाधिवाच्यतेइति ऽपसर्गेता
धातस्यथैवैसाहन्याः प्रतीयते प्रहाराहार संहार विहार परिहारादिस्थले को हीतृ
पसर्गपदैर्निपातोपसन्नतामधातुपदस्य पहान्तास्येतिमाधवस्य ६२ न न्यपवर्गि
रेकात्मकं निपातानां तद्धर्माचकत्व सेवगुणकत्तं बोधकताहृपाणाः शब्दोरवाधा
द्वे किंबोनकरीत्यापचतीत्यादौ धातोरेवकर्तृविशिष्टभावनावाचकत्वस्तरात्
गुणात्वर्थग्राहकत्वमात्रं तिष्ठ इस्यादिस्वरूपे वस्तानन्तरं प्राह निपातानां

स्फो.

के. ४४

वाचकत्वं शब्दस्य व्यवतिरेकयोः पुरुषेणानुतद्युत्तं परोक्षमतमेतत् एवं शब्दार्थप्रातिप
दिकार्थबोधे हेतुर्न तु पदस्य खचितत्वे सङ्गत्याकारं तेनीवमिति भावः न चित्ति तन्नैवापि
कोन्तंभ्राहिवाद्यो वै सम्भवामि त्वर्थः परन्तु सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रे सोवत्ते
४६ बोधप्रातिपदिकत्वसंभवान्निपातस्यानर्थकस्येति विधिजेवं परिमिति पाचकेति द्योतक
काः केचिद्वाचकाः इत्यप्युपपादितमिति तत्तु खण्डयन्ति एवं हिचादेर्द्योतकताः प्रादेर्वाचकता
इति वैपरीत्यमपरत्राणि सर्वेषामनर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमभूतानां संग्रहायवातात्
र्थिकावृक्त्यैवमेवोद्भावितस्य च सारूप्यात् त्याद्यं परे चामितिधर्मबन्धनं मी
मांसकसंग्रहाय केवलं शब्दान्तरानुपयोग्याद्युपकारश्रवतो तद्बोधाद्युपकार
एव तद्बोधकानां द्योतकः किंच द्योतकत्वे पदान्तरार्थगतं शक्तिः काव्यावकार
द्वैतकत्वं शक्तिश्च कल्प्यति मोरदं स्वातिरिक्तसमुद्भवाधिकरणो स्वातन्त्र्यत ४६
पिनपुन्नन्मितिभावः तथाहि स्वाङ्गवं चव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकसे नाप्युपपद्यतो द्य
नादिपदान्तोपस्थितेस्तस्मात् तात्पर्यग्राहकप्रकरणादिवद्याद्विरित्सि

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्येव सिद्धम्॥ यत्त्वाहुः मूले इत्यधिकृत्य लिंगे इति स्त्रवेशात्विहितस्य क्तस्य भा
वार्थत्वे न विहितः। अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते॥ अत एवात्र विस्तविषये पत्वादू
मेनगन्ताध्यक्षः परिशेषात्तेषां सिविषयपत्वेऽसिद्धत्वीत्युक्तम्। अस्मादेतत्-इह भावे वाकर्म्मकेभ्य
स इत्यस्य संनिधानात्सकर्मकेभ्यो भावे स्यात्तथा हि यदि हितिचेत्। उच्यतेपतिः। गतं तिरश्चीनमित्यादि
दर्शनात्-नन्वेवं तद्योगे मकर्म्मकात्द्वितीया स्यात्क्तयोगस्यन्त्वाता षष्ठ्या न लोकेति निषेधात्-एवं
घटे कृतम्। धन्वं छिन्नमित्यादिप्रसज्येतेति चेत्। नपुंसके भावे क्तस्य योगे च षष्ठ्या उपसंख्यानात्तस्या
त। अनुशेषविवक्षा माध्यित तत्र स्यात्सापतदा कार इति चेत् तर्हि तस्यामाराया तत्र भावे तशेषविवक्षैवे
त्यस्तु। क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते॥ भान्तं देशमनेकदुर्गविषमभित्तिपथा॥ मन्येत्याहुः भवमवित्को
अकर्मकेभ्यश्च- तथा हि तयोरेवेतिसूत्रे भावे चाकर्म्मकेभ्य इत्यनुवृत्तं तथा च प्रथमे देवनव्याख्येयम्। तच
था॥ कृत्यान्वयोपि तत्सूत्रविहिता॥ तानन्तु घभावकर्म्मसोरेवेस्यर्थविधायकमेकं वाक्यमातेन लिंके
ति विहितस्य क्तस्य भावोपार्थो निषेधः॥ अत एव तेन वाक्यांतरेणातु भावे प्रत्ययः क्तः इत्यघनक्तवाक
र्मकेभ्य इति विषयो व्यवस्थाप्यते। स चानुवादः लिंके इति नपुंसके भावे क्त इति च विहितयोः क्तप्रत्यययो
र्विशेषकः। आ[illegible]ख्यातः कृतेति स्त्रवस्थाभावके पठादिके चात्रानुगताम्॥ अस्मिन्स्वपक्षे आ
ये वान्तितकर्म्मके नाकर्मकतामाप्त्रित्य गतं भे ज्ञेकृत्यादि… समर्पणीयमितिरिक्ते॥ कर्म्मणि च॥

कर्तुरितिकर्मसंज्ञा। उभयप्राप्तौकर्मणीतिनियमात्। येनेतिस्तनीयातद्वह। येनस्पृश्यमानस्येयापिस्यु
दस्यादिति। नपुंसकेभावेइतिवाधनम्। अतएवाह-पूर्वेरातेति-नेहेति। तत्रार्थप्रतीतिभावः। करणाधि
करणायोश्च। येननाप्राप्तिन्यायेनघञोपवादोयम्। अजब्वोस्त्री प्रत्ययंश्चयपरत्वात्वाधते। एकं हि। अ
रभ्यां स्त्रीत्वमनाः स्त्रियाः ल्युल्नोविप्रतिषेधेनेति॥ आकुर्वन्तीति। एवंकुर्वन्तिव्यवहारमासेनसः
श्रेकाः। उत्पत्तिस्थानमा गोवरोदेशइति। तथा चभारविः। उपागताः पश्चिमरात्रिगोचरादिति॥ निघवत्यर्थावेष्यम्। स
था चप्रयुंजते। उपाहनगोवरं स्थानमिति। संचरोनेति। समस्तनीयाणां नारिस्या लभेनयम्॥ एतेनसंचारी
तिप्रावः। परस्मैपदपाठः प्रयुक्तस्य भवहारेस्यादि। जतिकारत्तु-आधारयावशब्दोस्तत्रेप्रन्तिर्व्यवकारे
तावहारशब्दसंज्याह॥ तत्रैवरूपंनिर्मूलम्। उदंकोदके-इत्यस्येतिसिद्धे उदकेप्रतिबन्धार्थवचनम्॥
उदकोदंचनइति। ननुपुंसिसंज्ञायामिति घेप्राप्ते घञ्विहितः। उदकेऽघञिप्रतिषिद्धेघएवस्यादिति
चेन्नैवम्॥ प्रतिषेधसामर्थ्यात्तघस्याथप्रवृत्तेः। नहिघेघञिवाहवेविशेषोस्ति। नचस्वरेविशेषः।
घेसतिक्रुदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणाणोदात्तत्वाघञि विथाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वेवेति। गोसमान॥
गसधान्वे-त्यस्मितिकसनो भ्योगा इति आसशकः सिद्धः। अतस्तन्निपातनमिहशंख्यम्॥ एवनोध
यघलक्षणमिति। नहिखनस्यजोरितिकुत्वार्थः काश्चिदुपयोगोस्ति। येनादिकरणमिहोपयुज्यते
तिभावः। एतादृति-आश्वनारणः षड्जिदर्थः। ईषद्दुःसुषु। इहसामान्योन्तायविनोगयतायत्नादि ३६

शेषत्वात्स्वविषयविभागोऽसम्भवात्। कर्त्रर्थे दुः। अकर्त्रर्थे वेति तु एवोत्तितत्तद्दर्शयति कर्त्रर्थे धुङ्कर्मिसादिना॥
भवतेति। नात्मनो केति षङ्कालिङ्गे धातोः कर्तरि रुतीपा। कर्त्रे कादिकिम। इव कार्यम-अत्र स्वमि स्वर्थः। निमित्ति मि
नातिमीनोति दिङ्नस्यति वि विभाषाक्षीयतेरिति प्राप्ते निविधाते॥ नियमार्थ। दि॥ स्त्व-ऽपस्मरो त्वत्पुर्यत्रः
॥ अमत्र्ययो सिद्धे नियमार्थं मिदं। उपसर्गा त्स्वत्वत्पुघओरिति॥ तदेतत्स्फु॰ उपसर्गादेवेति। कर्तृकर्म
र्णीतोश्च भरतोः। वर्ज्याः संनिवेशार्थः। यस्य कर्तृकर्मणो रीर्षसादीनां च प्रगत्भवो न स्त्य दाब सपो
यथा स्यात्। न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थयोर्वा स्त्रिति याचाम। तथा वेई सदीनामेवोपपदं स्यात्वतः
रित्यस्यैवयोपपत्तेः। असमर्थ हि तस॰ मुख्य अनपपस्वाध्यीयते। तस्मात्कर्तृकर्मणोरित्युपपदमेव॥ ति
इषकादिभ चेति॥ इहकर्तृकर्मणोर्हभूकृभोर्च दोतयोर्यथासंख्यं प्राप्तं स्वीकृत्तं चतपेवकृति कृतो॥
अनुस्तेत्वत्तदेवन्यासकारहरदत्तमाधवादिभिः एवं प्राचापितयेवो नं तत व्याख्यातमिस्थाणमो दिते
तदितत्सर्वेनाद्दर्श्यमिति धनपनमाह यथासंख्यं नेवत इति यदि यथासंख्यसूत्रेभाष्यवस्य
कमितिभावः स्यादेतत्। यथा योतितितावद्धैवसूत्रेभाष्यवार्तिकयोरस्पष्टम्॥ एवं च यथासंख्यति
एकत्रास्यपक्षं दुर्वचम्। नहि भवतेः कर्मत्वेसंभवः प्रायेणाकर्मकत्वात्। अप्यृण्णभवादि सक
र्मकत्वेपि स्वार्थे संगतेः। नत्विकरोतेः कर्तरिसंभवः। स्वार्थे संगतेरेवेति वेत्। तत्तिर्यथासंख्य
सूत्रस्थभाष्यादिकमपार्थकमितिपूर्वे॥ नकृत स्पष्टगति प्रकृत्यभिनिवेशश्रेत्युक्त-अनाभीविराप
र्थेभवतेः करोतिनाकर्मककर्तृविषयेपकरोतेस्थभवतिनात्स्वार्थितिपभवतेः कर्माराक

रीतेः कर्तरि चोपपदे खच्प्रत्ययसिद्धिरेव यथासंख्यनिराकरणस्य फलमित्यवधेहि ॥ स्यादेतत् ॥
उपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावे न सिद्ध्यति ॥ कर्तृकर्मणोरिति हि भक्तं कर्मोपरव्यवहिते उच्यते ॥ विपरीतं च
प्राप्नोति ॥ तत्प्राग्धातोरिति वचनेन सदुदोः प्राक्त्वापभ्रंशभावात् ॥ न च व्यवहितेऽपि प्राक्त्वमस्त्येवेति
२२ वाच्यम् ॥ छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रारंभेण तोहा व्यवहितप्राक्त्वमेवात्रेष्टं इति चोवारा
त ॥ नन्वेवं स्वरूपतः क्लिष्टत्वस्य वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण
मिति सुद्ध्यां विशिष्टस्यापि इदं तत्त्वात् तैः पूर्वस्य कृदन्तमध्ये ज्ञापयितुमसम्भवात् ॥ किंच
ईषच्चक्रदस्य गत्यादि संस्काराहि तेन न तत्प्राप्तिसंतत्स्तोत्रा गे वि व यततो व्यवहितत्वप्रयोगसं
भवेन तत्र सुमर्थक्लिष्टत्वमस्तु तस्मादिष्टव्यवस्था कथं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ ब्रह्मस गृहणा २२
नेष्टस्यानुरोधं भवतामित्यादि भाष्योदाहरणाद्धि इष्टव्यवस्थासिद्धिरिति ॥ तदेतत्स
र्वमभिप्रेत्याह ॥ कर्तृकर्मणी चेति ॥ भवतेः कर्तृत्व्यहरति व्यनादेनेति ॥ कर्मणि तु
नाढ्य आलोभयते इति विग्रहः ॥ भाव्यते इति तदर्थः ॥ एवं मज्जेपि विग्रहरूपमुन्नेयं ॥

पतु प्राचाम्प्रकृतजो इत्याजो नभूपत इत्यादिविधीयते । तन्न । अर्थविशेषकस्य इः प्रत्ययशब्देन सह संभवः
धाभावात् समासाचोगात् । प्रत्युदाहरणेऽपि ते प्रागधातोरित्यस्य निर्धधत्वात् । हृह । युभ्रपं इति । काशिकायां तु स्वा
जो नभूपत इत्युदाहरणमसमासादिकम्पितिहरणात् । निवन्धो प्राचा तु निवचनीतो वेति वचनं स्यान्निवन्ध
घस्यादिति । अत एवापरुह इन्नि । निबाधाधामाभूदितिदिति पठितं तत्र कारणे ते धातुर्वेन्द्रप्रमा । निवं
स्वकाते न निषीतिविशेषाणामर्थ इति प्राच्यः । तन्न । दयकानुबन्धकपरिभाषया वैय निरुन्नोपाऊ
तिसिद्धेरिति हरहताः । पतु यरति । तितुते स्वत्र न्ति न । निचोः सामान्यग्रहणतात्पर्यस्वकारः । अत्र न्यत्वैक
गुबंधकत्वादस्यैव ग्रहणात् स्यात् अनाकित इति । तन्न । तितुत्रेति सूत्रे ऽनुबन्धविशिष्टरूपानुका
रतो ने कंपरिभाषया प्राप्तिसंभवस्यैवाभावात् । एतेन तितुत्रेति सूत्रे एकानुबंधकेत्यादि
वेदन्येयत् । तदितीतिसंनस्यादितिशंकत । कृतीत्यनुवृत्त्या तत्समाधानमित्येति इदमपि व
नुकं न । तिति । पर्वपीहणस्यापस्थुक्ते । कितीत्यत्र इति लब्धे न्यायः । तथापि च यं तितंतो
रापधएकत्वात्कृत्से विशेषणाभावात् तितुत्रेत्युपन्यस्तम् । म ऽपत्ने । कोऽयं । वा तु पाबने
तनुचित्तात् । स्योः । पूजार्थमिति । निरुक्तः स्यादर्थमतु रंहृहिताः । तेह ने ने ति
स्पष्टंहीयतइतिचेत । न । तस्य न्यायेन सिद्धेः । ननु सहस्रपन्यायोनास्ति स

स्थुदत्तमुनन्वसर्पेषु नेति सिद्धान्तादिति चेन्न । तत्र ऽपुरा ह्येकोपचार इम ततः स्वचाधातं नि संधाधातं इति हित
स्वार्थः । इहतु लुनोवदाः नक्तेति येषम्यात् । अनुप्रेषादिषु कृतं च वचनेन स्वाधिकात् इर्धेयास हपेवि
धिनीय स्वमस्तीति रागितमिति चेत् । किं ततः । इहतस्मपगमे वाधकाभावात् ॥ अलं दृयेति । अपा
श्रेनरेप मि पर्धः उदीची- मेऽ: कृ लस्यावनि दृशः नानुबन्धे कृते मनेजंतर्ये मिति रो
पपति । तेन घुसंज्ञायां दे वाप्पराविति पर्षु दासः सिध्यति । अवमि खेति- समासेन नञ्पूर्व इति
धन्वमा तौ नक्तौ त्यप् । परावरयोगेच । अप्राप्यति- इन्द्रियाद्देशस्थानां गंगा मप्राप्यवि न्धः
गंगाप्राप्ति विरहविशिष्टदेशस्य इत्यर्थः । अप्रतिबध्नात परा गंगेति गम्यते- अतिक्रम्य ति- पर्व
तस्यपरस्तादित्यर्थः । प्राग्गन्तौ एव विषये अपमपि प्रयोगः । विशेषणाविशेषासंसर्गास्तु
भवतइति स्पष्टमेव । इह त्रिसत्त्वांतिविषयस्य न्याप्रसपस्य पचघि विभागमात्रमर्थः तथापिदि
तीपक्रियायाः पूर्वकालत्वस्य वाभावात् अपरोत्तरयोरिति परा चरे तिचा भ्यते । उदीची
मितितुपूर्वकालत्वाभावादिति विवेकः । एवं वेलम ध्यमं विहायसत्त्वे दृपे अधिकारस्तभ्यधा
उसम्यन्व इवेतन्न संबध्नीयम् । कथं चैतं संध्नीप भिलाय्यहे नु अपूर्वकालत्वे
चन्निसत्त्वी सवधेयम् ॥ समानकर्तृकयोः । इह चायधिकारेपि समा० कर्तृलंक्रियपोरेव

सं भवतीत्यर्थे ... नाहाधातवर्थयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी सप्तमी वा। पूर्व-कालेऽस्यार्थस्य तस्मिंस्तिलसर्प:
न्कास्यादिति ... भावे प्रत्ययः कृत इति वचनात् ० तुमर्थ इत्यनुवृत्तेर्वा। न च तेषां विभाव इति कथं सम्भव
तामिति वा वाच्यम्॥ तुमर्थे सेसेनिति सामर्थ्येन त्वाभात्त॥ तथाहि- कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि प्रसक्तो तुम
र्थ इत्युक्ते ० तथा च तुमर्थो नकर्त्ते ति लिप्यते भाव एव पर्यवस्यति॥ अलिड्डि कार्या: प्रत्यया: स्वार्थे
भवं।तीति न्यायात् अव्ययकृतो भावे ... भावोपि घञादिवन्नेहि सिद्धावस्थ: किन्तु साध्यावस्थ: सव
धातुनैवस्य धा: ... प्रसवार्थभूता क्रियाञ्च क्रियान्तरं प्रतिनिशेषणतामाः धातुसंबंधाधिकारात्०
संसनिश्चेह सामानाधिकरण्यमन्तरेणासंभवत्वसंस ... तदपि ग्राहकः ... रामस्या इप:
... त्रयसमानकर्तृकयोरिति सूत्रस्थेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धं धातूपात्त व्यापाराश्रयस्य
कर्तृतया तथा पर्यवसाना- निर्द्धारणाविभक्त्यावधेः सत्वं स्फुटीकृतम्॥ ... हि समाने
र्त्तरि इत्येव रूपात्। निर्द्धारणाविभक्तिधरयाहेव च पूर्वकाल इत्यस्य षष्ठी हि सं निर्दिश्यते। निर्द्धार
णास्य सजातीयविषयतानियमेन निर्द्धारणापि मा... स्वक्रियाया लाभात्। अत एव तत्र विधमाना
रितिव्याख्यातम्। एवं कर्मधारयमाश्रित्य पूर्वस्मिन् काले भावे क्त्वा भवतीति केचित् व्याख्या
नेमपुन्नमेव॥ ... व पूर्वकालोनयाया: ... धोधायते:। ... किपाप्रा

धात्वर्थेरहेतो भ्रामी न्नात्क्रिया भावापत्तेः नच गच्छतीत्यत्र क्रियाफलाश्रयत्व इति वाच्यम् पाचकादावतिप्रसं
गात्· अपि च एवं सति धातुसंबंधे इत्यस्य धाधात्विति: नच परंपरासंबंध स्तस्यार्थः। अभिहितत्व स्वधात्वि
धा-उ प्रयोगादुत्पादितसंख्याविशेषसान्ना संबंधपत्ताः ह कसालः। तथात्वे साधधात्वर्थ मतामथा क्रिया
र्थस्यानाम-नैसंबंध वद्भेद योतोनन्तु परार्थमतः इति कर्म प्रथ वदीयादु बम्यम। गत्रीति उपपद इति म
ने: घ घ्ना यथा इतरा संबन्ध स्वपरार्थत्वे विषते॥ क्रियापा द्योतकोनापि संबंध स्यनयात्वकः॥ना
पि क्रियावत्त्वान्देपीसंबंध स्यतुमे एक इतिरयोगतमाकिंव· एवंत्र त्स प्रयप्रत्यकार्सोनवात्यइ
तितहै क्रयहत्वा वे हा वितत्वे वोचितम॥ नहि सप्तमी नि र्देशमात्रे याधात्वर्त संबध्यते· उदेनु
दं कर्मणि· कार्यस्यवाशरीरेकर्मणि· प्रप नेवावश्यके· गोप्रत्यारा तप्रश्नाघा त्पाकारेत इयैते
ति तारे सह स्वशोणभिचारात्॥ तथाच धात्वर्थत्व स्यतत्द्विशेषाव गतिरन्येपादेव भव
तीत्यस्य प्रयत्मिति परितःहीं ह्यपि तु त्वमिति दिक्॥ धिक्कामिति॥ ननुप्रभीघाध्यात्मतानांप
ध्मिानपेतृनोमक्षमानानीपते तत्वे ह्यपि यदु क्रिया समभिव्याहारेसक्षमक्रियावाचकात्॥
प्रत्ययो न स्यादिति चेत्समैवम्॥ इष्टहि अत्र एवात्र भाव क्रियाप्रधानं तत्प्रकृतित्वं तोपपत्ति
ता सत्ती एव विशेषणाम॥ ननु तासां परस्परं संबंधः। तत्तान्तांच परार्थत्वा दिति न्यायात्॥
मातएव निपातः प्रयोगः धीसामर्थ्यात्पीतायंजनीयाहि॥ स्यातिसतीति विकल्पेप्राप्ते ६ ११

मा॰ हृ॰ स्य स्ता इति । संक्लेशेति । पकाच इति नेट् । मृष् मृष् मृ उद्गुत्वने॰ मृदन्तो हे॰ गुध परिवेष्टने॰ गुधतेव
च कुष निष्कर्षे॰ क्लिश हिंसायां दिवादिः क्लिश विबाधने॰ अश्यादिः धरथ तनूपादानि॰ वसनिवासे॰ अति
त्येति॰ वसति न्युषो इति दर्पज्जादिना संप्रसारणम्॰ शासिवसीति षः ओप धात॰ अवेत यहतां स्वकर्मक
कोपिता रेफि त्येति॰ क्रुध पूतीभावे॰ रिफ कत्थने॰ पुष्प निं स हिंसा द्दनेषु । इत्यते पुपधा इति विकल्पो
पि न भवति नोपध यहणात् सामर्थ्यात् । ल्युचिते ति॰ कुंथ श्रथ पनर्थने॰ चलति ले ति॰ स्वति॰ सोज्जो घ्राणा
र्थः । तस्य आह्लु धातु कतिपये ईं परे विकल्पनात् इसानंवकि सम मनेन विकल्पते॰ रुधिर लि॰ त्रिवृषव
विपासायाम् कृशतनूकरणे॰ कारश्वव यहणात् पूजार्थेनस्य वेति हि वर्तते॰ उद्दितो वेति विकल्प प्राप्ते आह ॥
श्वयेति॰ नक्का सेटिति किं साभावोन्न सोपोन [illegible] नांचे॰ पूजायामिति नसोपो नेति प्रसाहे
कि निर्दिश पा । स्वदन्तस्य : । उदइत्यस्मात् मुक्त: क्त इति निषेधे प्राप्ते प्रथस्ये [illegible] सादि विकल्पे प्राप्तेव
धनमप्रत्ययाश्च निवेति । उदितो वेति वेट् । अन्धेति॰ भूतेभ्य इति पाणिनि को हृस्यांपः समासे अद्भुत दृश
म ष्यपम । तत्पूर्वपक्षं पस्येति आचष्टे । अप्युपेति॰ प्रस्तवेति॰ प्रशब्दः क्त प्रसयाग्रि गतं श्रकर्म
धातपत्कु गतिप्राप्युति क्त नेन निसंसमस्यते ॥ वत्यनुकारसिद्धः॰ । कासिवदिति॰ रुङ पहाला
दितीति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्यातारि [illegible] तिपरादिमन्ता याहासि वदिति पदस्यातेनसका
रस्यापहादितिपासानपहो चोरितिनिषेधो भावात्स्वत्वं प्राप्तम् ॥ एकादेशस्यासिद्धत्वे अकारे ताव

थानात इतः परस्याभावान्नाभवतीति प्रासंगिकं षष्ठ्यमुत्सहते प्रकृतं स्वपि कार्यमुत्सहतीति अधीत्येति
विधायेति ॥ इत्यते ट्टिर्न्-प्रत्यय। तस्य द्वौ इति नाप्रश्रत्यय अतसमेत्युने त्यात्यंन। प्रस्वाप- इति स्व
तीतिलन्त ॥ प्रकृत्य। क्रमश्च कीर्तिहोगोमे। आपच्छ्य। प्रदीव्य- घ्वोः शुठ्ठोत। इड्भावस्तु प्रत्येव
प्र पूर्वक्लेशा इवेवधोधाः। मत्वाचि। कथैत हि ढिलिपित्यमिति। णिड्-पाने इति दिवादेरिसदेवः ॥ इत्यप्रश्
वप्रक्षायेतत्रशाखो र त्यतारस्यामिति प्रासङ्गेस स्याभावो धोधाः विगतात्वेति। न चिहरतो
लितस्याः स्त्रोपस्पृष्ट स्मा इणिग धेत्स्या निपमात्य इत्र पृपृ थी स्यात्पे नास्ति। नचा इंभ साम
र्थ्यम। अन्ये गम त्वे नात्ते भित्तु चरितार्थ स्यात। अन्ये त्वे- पूर्व स्माद्विधो स्यानिवद्भ मनि
त्नत्नि क्रापा से तोसिसिं भात। तथाहि। तत्र सेधीतिपदं नतावद् इदिट व्यावस्पष्ट ॥
तिानन्ता त स्संभवात नचु संगपितः पंशु रिस प्रपस्य विभाषे तीरिनचधेसंभव स्येयात्वत-
तनीवें ते तिनि कस्वितेद्धत्या हितिचेन्न ॥ पस्यतिभावे पचयपकाचे इत्यनुक्तेः। अन्यथा इ
तिद्धित इति राप स्यात ॥ तस्मात्का साधधाराणापंसेगृहणात इदि सतेतासे पोनतु ततः
प्राणोति- अन्यथा कृतिन भिसा हेरिसोपेस्तुते प्रक्रौंचे उपदेशाइ तीशिलचेधः स्थानि
ति ॥ पदि पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्वं तर्हि रीतावाप्पधानाद्विलचेध प्राप्ति रेव नास्तीति

प्र

५४

वेदेति स्वनर्थकं सत्तु तस्यात्रिस्वतां ज्ञापयती ति स्थितमा यतस्तु धस्येकाजितिसूत्रेके पदेन प्रतिरं ॥
तद्इति सूत्रे हरदत्तेन च सकमें तो नत्म ॥ माधवस्तु परिद्द्व्मत इ सत्र प्रभा भीय से जाति द्वितामाशंका
प्यात्र्यपतेन परिहृत पूर्वस्मात्कधीतिस्या निव स्यमाशं प्रयो भिन्न प्प-पश्चात्न व्प्रे स्वादिभवो हहतला
धस्तेन तद्भाव समासे ॥ अथवा पूर्वस्मादधीति पंचमीसमासपश्यत्स्यवत्तीमात्त तिपेदा हृतलानो वेति
दितामें [illegible] ख्यिकः अधीयवत्वेन सेषां प्रकारांतरे तोद लिंगे हस्पत्रा गेवोजोत्यो ठं सको सुमे
प्रपंचितत्पा द्येति दिक् ॥ प्रत्ता मयेतिमितां हृस्यः प्रयोभिरश्वेति । भिद्दीर्घइंताससिविन्ने ः ओपेव
स्वहस्यः इति वक्ष्येयः । नवत्स्यवस्त्रेपा नामाभीव से नासिद्धत्वा द्दघु इथीतपरेतिनी सीतिला
धान्मा । व्याख्यवस्यात्तं हृचोस्योहिसौ । सोत्वारेश स्तु स्थविपत्त इति । आव्रोते ति । एनादेश
स्यतस्या त्वतिताक प्याज्जेह यहात् मितिभावः लक्षेति । पतेन स्रवयमयेतीयधूवयपात कीव्रति
प्रयोप्यदिव: त्वस्तु पापवते इति व्याख्यातम् । अथवेते स्वस्वावायव्य स्यची ती ॥ एतेन तथोतभीति
तरापथ्र्येतेति ऊशमत्त्मभ्यं तःपरात्ताः व्याप्नीति । स्यादादेदृहस्यात्रिभ्रतः का प्रत्ययो वइत्यभः
तद्वियो पूर्वकाले इत्युक्तेः नवहस्त इति । पूर्वत्र सो स्थपितिपश्चात्त व्या देसेप देव रुसाति तदेय
समीमसतीति प्रश्नः । समाधत्ते व्यात्तनोति । एतेमइंश्वरः सर्वव्याख्यवते तेः गोत्याति कतिरे
व्यापिविव्याख्यातम् ॥ श्रीशेषशिरवं द्दबलाघुनजैलजनवि घते इत्यो द्वौ समानकर्तृक

सा.प्र.१५.

५८

तानिर्धार्यं स्थित स्येत्यादि यथा संभव मध्याहार्यम्। पायं पायमिति॥ श्री तोष्णुकन्यादीघि इति। ग
मे सं तन्स्त्रसिमिति। लिङ इति सूत्रे लक्षते धातोरिर्ध इ सर्पः। सा च तस्य ति ति। यत्तु प्राचा रायव त नो ग तो
श्वि रामुत्सो धीय द्वित्तिम त मुपत्यस्तं तदुपाति नीष भिति भावः। नाद दि। अन्नाकं नाइति
पचाघनं तेन न समासः॥ तदृशं यति नाकं नसं तेने दिति। इत्ति। नवने न तरे स्थितिव्याप्ता त एवं
श्चाभृत का गुप्त यां तरे रास्या स्यै तिवेत। पूर्वकाले बन्धाप्नो ति तन्ने ति ष्या रव्याने न प्रकार
सापे ज्ञ पैव श्र तिवे धाकुपगमात। तिभावा गे। यधु ष्यग्र शब्दो देशा वि शेषवचनो ष्यस्ति प्र
भाग्ये मुन्के इति तत्र पिहका स वि शेषणा व्येयः। सुते प्रथम शब्द साह चर्यात। श्रग्रे इ
ति लभ्यत स्या गुण्यानाम॥ अतएव विभक्तौ र्ण नः साः। प्र स्वपा गिवाभिति वत्॥ श्रग्रेभो
ज मिति। अन्येषामतो नहि भवः पूर्व मुख्यो स्यर्थः। यत्तु अन्येषु प्रभ तिभि ष्विज्जनाद् क्रिया वन्द
धृन्याद्दः। पूर्व कालत्वम चेत त्ततरा नका लामु स्तो न स्या ताभेव ताभ्यां यो त्यस्य पूर्वकालत्व
प्रभ ग्रेप्रभु तिभि स्व निर्दी तस्या तस्या दुमी स्मर्णयह रा ध्या ख्या नास्त॥ तदाह स्याद
र्थे स्थिति। म स्त्यमिति। ननु मा सुरा मुरव्य मुभे षमु र्त ते। अहर्दिवं दिति भुमभ
विष्णति स्वं च मा तत्य निपातन मापिथ्य र्थ मिति चेतो मैवम्। तथा हि सति — ॥

५८

यतेत समभ्यासात्॥ अनन्यवत्स्वेति वचनात् सा तत्र स्यादेकारमित्यत्र चौ चेति टि ढिः स्यात्। संपन्ना
दिगु अस्य घातितिलं स्यात् तत्किं चरित्र्य यं यो तो गुणाय यदादि ति ढि स्यात्॥ तत्र श्वा स्यादि द्विका र
मित्ति प्रहृज्येत॥ मुमः स्वरूपे णालि धाने चौरे हेवा॥ अतः स्यादुमी ति स्वरूपनिपातो॥ तत्र श्वा
नगं तत्या न्वेत्य होगै॰ [illegible] ॰ निवा तत्र संभाव प्रत्यय मा चे विषय के तेन स्यादेकस्ये त्वतिति
केम [illegible] ति। निःप्रयोजनत्वादिसर्व॥ [illegible] त्यवश्यं प्राप्नोति। इत्यं मुख्य इत्यर्थः इति कस्ति तार्थं
कथनं मे तत॥ शताद् धौधे मुखे स्वन्तावपमस्तव [illegible] किपा सामान्यवचनतः करोति यानि
पश्चयप्रकारे अ [illegible] व्यवहेज्यो चेते॥ रवं व अनवधाकारमित्यादिभिश्च तद् भिः प्रका
विशेष विधिना क्रियाको पाते॥ सा च भमगुत्तात फलविशि क्रियां प्रति विशेषता तपा संब
धाते॥ एकस्या अपि क्रियाया विशेषतोपराग राम्यिव्यापः विशेषता विशेष्यभाव संभवा
त॥ [illegible] हि सिद्धप्रयोगस्येदिस्तु नाम्नितिचेत्॥ अनति प्रयोगे नस्यापि विवृहत्ता॥ नातिह सर्वथा
नि कस्य सन्ति ति अभिधेयस्तव्यत्वसिद्धिधामप्रितत्वमपि इति वेद धर्मस्य वेदे कार स्वसमान
वर्णासमुत्पा॥ अथवार्थं कमेव तामुत्पत्ते प्रयो॰ स्या॥ इति धूते वथमपि वास हृप विधिवत्स स भवः पा
नि कः रूपानासिधेत॥ नवे अनापत्तिः॥ भाष्यकृतैव सत्रुते प्रयुक्तत्वात्॥ यतेन व्याकरणाधि

५३

कर्त्ततोऽन्यथा कर्तुं शक्यो दृतं अन्यथा कर्तुं परिहारः॥ कथं कर्ता बाधकमित्यादि महात्मा अप्रबो
धानुद्दालि मते पापानामादिकर्तारं ईश्वरं दृष्ट्वा आपिपर्य्य पक्षेऽस्मिन् बाधो हि मार्गं च कुरित्यत्र
धेयम्॥ ननु तन्नित्यः पारमार्थिकत्वेन यायात्सूत्रकारवचनबलेन रामसेतु पार्थिकं प्रयोक्त
कं तानेतु न स्यात् न च औपाधिकभेदमादाय एकाप्रसंगाल्लिखितस्य सांप्रदायिकत्वं शंकां
मायकारणं विकल्पस्य सांप्रदायिकस्यापि सिद्धत्वात्॥ तद्भिप्रायस्य च यथा तथा इति सं
महत्वात् दृष्टिप्रीत्यमेव लिंगं तत्र तत्रेत्यादि । तदभिप्रायाभिप्रायमपि अन्यो न्यस्मिन् नन्दो न्या लक्षणतामध
स्य सत्त्वादेः तेऽभिप्रेत्य नीकमध्यतोऽकथ्यतया इति भाष्यकारैरुक्तत्वात् तथापि विवरणा दावि
धर्मैरेव समर्थितं तस्य धोतितिदिक् । तातोऽन्यथा कर्तव्येति । इह हि कर्तरीतेरभावे भुजिक्रियागत एव
प्रकारो गम्यते न तु शिरसो ऽन्यथाकरणं । अत आवश्यकः कारोतिरिति भावः॥ यथाकारमिति॥
मुकुमनर्ह इत्यन्वयं व्यक्ततिति इदमुत्तरम्। अन्या पिधानस्य तद्भावेन पक्षे दर्शयोद्भवः के
न्या इर्शमिति। अयं च दर्शनविषयीभूता नो सर्वांसां कन्या नीधा कन्याधर्मैर्नयायामाकार्या
यो धर्म। सर्वाद्धीति। दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः। अथाति शायप्रतिपादनपरमेतत्॥

आनातीत्वादि॰ सत्तार्थस्य विदेरकर्मकत्वान्नेह ग्रहणं किंचित्तरे भामेवेति भावः। पावति लिं
नीचैः त्रिदेर्लाभार्थस्यानुकरणम्॥ तस्य हि छिदितीत्यादेशे मुधा इनामिति नुमस्ति॰ पाठस्त्रम
तह्रति। अं साकल्यमनेन दर्शयति। साकल्यं हि पूर्वे लोके सिद्धम्। वर्मोदित्वेः। कर्मणीति खेवेति॥
रथं वपू रे रिति त्यणा स्यानि देशः नतु कं वस्य सा। अकर्मकत्वादिति भावः। उरम्मिति उरसा
विशिष्टाभुजि क्रियार्थः। इह पूर्वकाल इति न संबध्यते ऽसंभवात्। अप्रतीतेश्च॰ एवमन्यत्राति
पश्चात्संभवं दोधम। वेदे श्रौचः। यात्वानादर्थ ग्रहणं ताम्नि स्याहा। वेदार्थे श्चिति। वेद कोपति
ति। तथाचैतावेतानि शब्दरूपाणि तेन यथा इत्यर्थः। निमूलमिति। निर्गतं मूलं यस्य निमूल
से म। सहमूलेन समूलम्॰ विशेषणता विशेष्यभाव इति॥ तामूलप्रकृत्या अनुप्रकृत्युपमानवा
तुना चपद्य वेकरदार्थ उपाधितत्त्वापाविहुपपदार्थविशिष्टे तामूलप्रकृत्यर्थे नुप्रयोगा
र्थप्रतिविशेष्यतामिति भावः। क्लिहनेति विषः। सुक्कचूतोति सत्य एव क्लेहन ग्रहणं न कृते। तत्र
हिकम्मि ति हशि विति ति तिसूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते। इह तु पूर्वसूत्रात्कर्तरीति इति॰ संज्ञायाम॥
अजनिकात्मार्थ आरंभः। मूलकोपदंशमिति-अघमर्षः मूलकेन भुनक्ते। किं सात्वा। ऽ
परस्य किंमुपदस्य-अर्थान्निमूलयकं मिति। ॰ ववनसामर्थ्यादि ति विपरिहि त्यतीपन्नेनशा

अभ

देत्यपेक्षस्येवाप्रसक्तो भवेत तर्हि करणा इत्येव पूर्वात्करतोऽह्नन इति वदति भावः। कालपतीति- काल
तिन्होपे चुरादिः। देऽतप्तमिति- ऽश्वाघाते- चुरादिरयं- उपपूर्वे भवइति। सूत्रे पीडा तिनां समाहार
देहंसासा उपपूर्व:- पीडेहिपिति उतापद पीपीसमास इति भावः। पुंस्त्वं तु सोऽत्रमसपं र्थेऽप्रथमता॥
कवतिशपाति ईशिः- त्रातोप धागता स्वाधारतात। तस्य संज्ञा दे र्वदासः। पद्यविधि रवेरवन
रज्जसेत पिपद्यते। तथापि नद्योऽत्र धिवपविसेत्वन एव तस्पष्ठति अपंचभिहस्वैः रूघतीति दर्शी
नातु पवंचसे तदित्या तत्का पतसपद्यवभवति नद्यो वे उपकृत्या। हस्तिनोप स्वा- न विरुद्धानुसि
तिस्तितमाकरे- समासतो- केशायाहमिति। सन्निकर्षप्रतिपादनमेतत् कुशोत्तु यत्प्राणभवत्तुमा
वाभूत्- चंद्रसोत्कर्षमिति। द्वयोर्द्वयस्यो: समाहार इत्येक्यत्वं तस्मुरुषस्या। यस्येति स समासत्व
तः। वोग्यसेनो रूपणत्रिपिघेत्वर्थः। हस्वः स्वेऽङः स्वेरिका। द्वितीयापांच- प्रथक्रथमनु दातं पदमेकव
मिति। नत्वत्रतन्नाम्यते। अन्यार्थं- इह्राविषत्रावित्रन्हितत्वेनाहि। परिभावे प- तेनो दातःस्यत्तितो
पापत्रविधिपि तैत त्रतस्समकाल मेवं वैकुमचां वर्जं चित्यादि पतिशिककमनु दात्तत्वं कर्तव्यंन
विसम्चितत्वमिति। पक्षियाहति तिव्वं नामधुन्द्रापत्त तं तोऽपदासर्वं पत्यादिकमपि
टहित्या धावंतिनाप्रधानं प्रतीत्यात इति भावः। अव्यये। अपपाभिप्रेतशब्द अलत्वान

क्षि पादिशोबराम। यथाभिप्रेतं न भवति तथा ख्यातमानेनेत्यर्थः तत्तो तहावयवे सादिनाना नीचैः कृ
त्येति। पचपदिष्ट्रियाख्यानमनभिप्रेतं तथापि तत्प्रकारस्य नीचैस्त्वस्यानभिप्रेतत्वमस्त्येवेति भवं
पुरुस्कराम॰ अत एव अयथाभिप्रेताख्यान इति सूत्रितं यथाभिप्रेत न रश्मिप्रियाख्यान इति॥ तिर्यक्कृत्येति-
श्रवठं गत्या इत्यतः स्थितं पश्चात्तान्ति कृत्वेत्यर्थः। स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। तत्त्वाद्यास्तोप्रत्यय
श्र्वेतिकर्मधारयः। तस्प्रत्ययपरे तो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे इति प्राञ्चः। तत्र यपघति
स्वाङ्गमात्रे नोपपदे तथापि तस्मिन्निल्येतस्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरमिति वोध्यम्॥ इहप
पासंस्वेदने स्यात इति धातपञ्चुदाहरति। मुखतःकारमिति। मुखतोभूयेति च आघात्
णास्तपृष्ठपूर्वे तसिः। प्रत्ययग्रहणं किम्-मुखे तस्यति मुखतः। तदुपपन्नस्य वे विस्प। अधातो
दिशुन्केरलसंत स्यति तिर्यन॰ मुखतः कृत्वा गतः इति काशिका। एतच्च प्रत्ययाप्रत्ययपरिभा
षाभावाद्विसोनकम्। वस्तुतस्तु नाधार्थः प्रत्ययग्रहेतो न्तु-नाधार्थः। नार्थे नाना नीधार्थौः
धमुञ आद्यः। द्वैधंकृत्य-द्वैधंकारं-द्वैधंभूय-द्वैधंभावं-पञ्चविधमभ्या। त्रिविधो इत्यस्ति
वर्तते ग्रामादेशो यथाप्रयाणा स्यान्निवमत्र वेनापि सित तथापि धमुञंशात्स्यार्थे डट्टी
न भिन्दि इत्यस्य पति तस्य संग्रहार्थी मर्थग्रहणं द्वे धी कृत्येत्यादि। तूष्णीमिति॰ कृञो भिन्न

६५॥

सर्वमपि यत्र तस्मात्॥ अन्यथानुपपत्तेः। नन्विह प्राच इत्याकारस्योपपत्त्या लिङ्गदिग्वेति वीतिलिङ्गेनैव
मनुमितम्। दूरत्वप्रतीचीत्वादिति धत्ते। स्यादेतत्। अथ इत्यादिवत्तो यत्र तस्मात् तथा शब्दे लोकप्रसिद्ध एवम्
युक्ते। अभिव्यञ्जकपदार्थ इति व्याख्यातत्। अतो न कर्त्तो न भवितव्यतीति। एवं तर्हि द्विविधा दिग्दिशा
दिविपक्ष दिक् न स्यात्। प्रकृतिविषयकताभिमतिदेशाभ्युपगतीति चेत् तर्हि ह्यप्यति देशादे
वास्तु। एवं च तिर्यग्व्यपदेश इति सूत्रेपि तिरश्चीसेव लिङ्गानुमितमिति चेत्। सत्यं। प्रकृति
वक्त्रिपति देशस्यैवैकत्वैकता इत्येव च। नैकत्वैकं च पत्त इत्येव इति सूत्रेऽस्य तथा च स्यात्
एताद्येकशेषाभावदर्शनाद्वानि सीपित इति प्रागेव प्रपञ्चितम्॥ अन्यत इत्यादि। अथ च
शब्दस्यानुकूलत्वमात्रेऽविश्रान्तिरेव विशेषप्रमाणतो नास्तीति सूचयितुमिदमाह। एकतोभ
येति। इह अनुकूलत्वस्याभेपि अन्यशब्दस्यतानिमणीते व्यापारविरहात साम्यमनं किंतु
एकेवेति व्यवस्थापयेद्धाः॥ ० ॥ इति श्रीवेदान्तप्रतिपादितद्वैतसिद्धान्तस्थापनाचार्य
सन्मधिपरपुत्रमहोजि दीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां टीकायां प्रौढमनोरमायां
कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता॥ संवत १८०५२।१ छेद कृष्णपक्षे दशम्यां रविवासरे॥ देवाय नमः॥

सोऽननुकूलो वेति शब्देन स्पश्यते। अन्यत्र कूलस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात्॥ प्रमा
णान्तरेणाधिकवित्त एकैव [illegible]॥

मुगतिप्रजनयोः।गतियावनयोरित्यग्रे स्यादित्येतद्विशेषणार्थं पुजाहो॥गत्युत्सुबहुगतो।आत्मनेपदप्रीतिः।हेतुमतिस्क
त्रेयदभिप्रायेषुस्रजुतइतिभाष्यप्रयोगाद्धितिभावः।गुजिश्रय॰न्तेषहो।अयमनिट्‌हपीतिशाकटायनादयः।गुजश्च
षेडितिनुहाहो।अवृपुजायाम्।अयंपरजोहेस्यादित्येत।इहपाठस्तुकर्तृगेफलेपी॰परस्मैपदार्थः।शाकटायनस्तु
अयमात्मनेपदीत्याह।प्रयोजनंतुअकर्तृगेपिफलेतङ्।एतद्बुद्ध्वैवसर्वमाधवेनोक्तम्॥पुजाहोतुतेनैवात्रस्वस्वस्मधे
यम्॥पुच्छप्रमादे॥पुच्छतीति।अन्तरङ्गत्वात्तुक्।असिद्धवदत्राभात्वान्नगुरोः।नवापरितिहन्तंनक्लीयइतिवास्यम्।यज्ञोगवा
रीयोर्युजिपस्पाप्तिःसमानाश्रयत्वम्तुतत्रैवतत्पोतिकेयटादिभिःसिद्धान्तितत्वात्।इहचमेपरीत्यात्।उंछइतिऊं
छतीतिसूत्रेउञ्छिनोतीत्यर्थइतिन्यासः।वहरात्मुंछतीतिसाहित्यकृः।शूपामाकाम्नुंछतिश्यामाकिकइत्युहहैतोप्रति २४
कारस्यापिव्याप्तित्वेनोक्तयत्नार्थत्वमेवाभिप्रेतम्॥धृजधृजि।बड्व्येतेनवर्गपचतुर्थादयः।तरंगिणीकारादयस्तुआ २५
धोद्दन्त्योष्ठ्यादीत्याहुः।तर्जीभर्त्सने।अयंत्तुरादावपि।अजेर्व्ही।दीर्घान्तआदेशः।दृश्यानोत्वेनुसमश्वितःसम्भितिदित्या
हिनसिध्येत्।आर्द्धधातुकविषयइति।तेनपर्यपयोपत्तेःप्रागेवध्यतिभावेहिसादित्याचङ्वेवीवतइत्यादिहिसिध्यति।पर

राम

नेनादिहलोपइतिभवति। अश्नोतेरेवेतिनियमात्। नचास्य अश्नातिमात्रनिषेधस्त्वर्णावंशंकार्यम्। तथात्वेहिनाश्नइत्येव
ब्रूयात्॥ यच्चादिहलग्रहणं प्रत्याख्यायते। अमरोपिघस्यादिभवति अश्नोतेरेवेतिनियमात्सिद्धं सिद्धमिभाष्यके
पटयोः स्थितम्॥ ञिभजी। द्वितीयइद्दित्। श्वीदितोनिष्ठायामितिनेट्। भक्तः भक्तवान्। भक्तपाके इति। तौ
द्वादिकस्य भक्षः भक्षवान्। अंजोवक्र इति। समर्तान्तर्गिरायोक्ता आनंजेइत्युदाहृतं तत्प्रामादिकमिति भावः॥
एजभ्रेजभ्राज। अत्रन्यासकारः अयमेवपठितमेनफणादिकेनभ्राजतइत्यादिसिद्धेरिहपाठो नार्थ इवेत्याह। तन्न
अत्रैवेति पाठत्रयविरहार्थमिहपाठात्। तत्रराजिसाहचर्यात्फणादेरेवग्रहणमितिस्थितम्। यत्तुन्यासेपीनशब्दे
नायमर्थः सूच्यते। इहभ्राजेरीदित्त्वमनुदात्तेत्त्वमात्रफलं नतु ग्लोपीतिनिषेधः भ्राजभासेत्यादिना वङ्परेतो
ऽपधायाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अत्ररेजिरपिकेचित्पठन्ति। तदनार्षम्। रेजतेअ
ग्नेपवित्रीमखेभ्यः इत्यत्रराजतेश्छान्दसमेत्वमितिमहाभाष्यरीत्ते। कुव शब्दे। अयंगताविति स्वामी। न्यासादेतुरुह
हौवार्थान्तरेवन्यते। कुञ्ज कुञ्ज गतिकौटिल्ये इति पठित्वा गतेः कौटिल्ये इत्याख्यातवेवेतिन्द्रीरस्वामी व्याख्यात्। अत्र

२ व्ययन्तु

भ. नो. मा.

ति. र.

२६

गाडवोगाननन्त्यं तत्र नाजानन्नर्थ इतिनिषेधस्य सत्त्वादप्यसिकृत्यं दुर्वबमिति। इहोरवड्खीतिहराङ्कानन्तरत्वगि
कृष्यमे इतिपठ्यते तत्र शक्तो प्राकृपठितस्य गतिविशेषविधित्निं बोधयितुम्। अनतिप्रयोजनत्वादुवेन्हितम्। पवसेवं
नेसेवने वा। यद्यपि सेवन इत्येव पाठे लाघवं तथापि सेवनार्थो विप्रामालोकः। पंवुरयो क्षत्रहसां सेवने इत्याहेम
पि:४ हमाक्रूराहितयेव व्याख्यानत्वादिति भावः। अथ समवाये स्यादिति दन्यते ॥ क्रोधद्रुहेर्ष्याने। अहितम्। ग्वद्धसोवन। पवि
यन्तीकुरतो। इहितम्। अनिहितिडुगीवर्द्धमानप्रभृतयः। न्यासकारस्तु निहितं परस्मैपदि नेसुमन्यते। तथाव
तिङ्न्तो ग्राहीनीति सूत्रे पवर्तिगोत्रमित्रपाहावपवियन्तीकुरतो इति व्याख्यातारः। एतान्येव एकहेस्मिमता २६
निगृहीत्याऽनिट्कारिकाव्याख्यायामस्याग्रहणमित्यवोचाम। संमताकारादयोपि अनिट्प्रसंगे द्वयोर्ध्वत्तानु
बुः। पविविस्तारवचन इति बुमहे। सनगति। अर्जनं प्राधान्येन ऽपार्जनं तु प्रासंगिकम्। अथ पाठो मेवेय
स्य। हीरस्वामीप्रभृतयस्तु ऽर्जने छिति पेठुः। नुद्विधाविति। तत्र हिद्विहारगहतां गोतात्सोहश्स्वहरः पवि
गहणं। अन्यथा तस्मान्नुडित्येव ब्रूयात् (वेत्ताद्विहस्यगहणे) नवाहन्तुरित्याहाद्यवतिप्रसंगः। श्नोतेश्वेय

ग्र

श्रीरामः

एतच्च माधवेन व्याख्यातम्। तथाहि धात्वादेरिति सूत्रे ऽपदेश इति वर्त्ततेनवच्छ ख्यात्मनामुपदेशोस्ति। किंतु ष्वष्करतीतितु
यकारादि होपोओ इतिय लोपः। यत्तु प्रासादस्थानु छ्यो ष्वष्कके त्युक्तम्। छायतीत्युदाहृतं च॥ तन्नाकरम्। भाष्यवार्त्ति
कयोः छो इत्यस्य सत्वनिषेधाभावात्। स्यः प्रपूर्वस्य प्रस्त्यो ऽनन्तरस्यामितियोहोस्याहृपापन्नयो र्वोश्चहस्तमितिष
त्वादिमहाग्रथं विरोधात्। एवं वोभयोरपि स्यापतिप्रस्तीतः प्रस्तीम इत्यादिरूपाणि तुल्यान्येव॥ यनुवहन्ति॥
धातुपाठे स्यैछो इति पठ्यते रूपान्तसामर्थ्यात् त्वं नेत्याशूय इति तन्न। जिछासति प्रतिछयहि त्याहोष त्वप्रसत्याव
त्यं ६ रितार्थस्य माधवादिग्रंथे स्पष्टत्वात्॥ राधसाधसंसिद्धौ। अत्र ह्रस्वश्च आयामे इत्यपि पठ्यते। आयामो दैर्घ्यमिति कौशि
कः। कर्दमनमिति स्वामी। ऽरध्ऽवि। स्कृतप्रसक्तत्वाहित्ति। यत्तु माधवेनोक्तं मध्यासमासाभ्रूयत्वेनान्तरङ्गत्वे
कर्त्तव्ये कृदं परान्वयस्य बहिरंगस्य सन्तःसिद्धत्वात् सिद्धत्वात् कृत्स्नेनेति तन्निनयम्। हृस्वस्यांगत्वेन बहिरंगत्वा
त्। आसम्प्रमसमाप्ते रंगाधिकार इति सिद्धान्तात्। प्रागभ्यासविकार इति पन्नस्य वधश्वेत्वाधसिद्ध्याप त्याह
विनत्वात्। अत एव नाभ्यासादीनां हृस्वत्वे इति वार्त्तिककृता नभ्यासप्रतिषेध आरब्धः। किंच यत्रान्तरंगे बहिरंगे

ऌ लिन्यासो हीति तथाहि न पादमिति सूत्रे प्राप्या प्रपत इत्युदाहृ त्वपमो वरिव परार इति मित्यं च
ति विधात इति ऌतायुन्नमत त्रन्यासेनक न्यायमिवमापि त्वतो नेत्यन्वयतीति इत्युन्नेम तथाव
मेत्रेपादिको ऽधिनेसगुवस्थ्या वरलुः एवं हि निवधानांतरं पाठ इपपद्यते अन्यथानकमीत्वतः
प्राणेनेत्रिसत्रिय न्नेति भावः सावर्ण्यादिति तत्फलं त्रयस्त्व तत्का साव धारणां हृस्वस्य सु
वरितार्थत्वे दीर्घस्य सुवाधात्यन्यते इति भावः ८४।१ इवम केचिदिममदितं पठंति वा स्यावमिसे
तिऽस्मात्तं हि वतद्नाकारामत तथाहि काशिकायामाधिस्येति चक्रा। स्वाणुन्नदसमग्रपार्थ स ६१
माश्रीतानि छायंप्यांत इत्सत्रे ऽभावः साधितः ऽदिदितेतु पस्वालभावे सेयसिद्धेस्तस्त ग
तंस्मात एवं चलाप्रत्यवे विमिसे य साधुसुधाकर इति अन्वेगृहस्थताइति सगुणताम य पह
तिमा ग ऌता घिति अत्र य मनुपपत्तिः नमस इति सूत्रे प्राहि ग्रहणं व्यर्थ मेवे साकार
त से घात ग्रहतो ने ऌसिद्धेः एवं चादि ग्रहणा मैाप रीशीकस्य प्रतिवस्य पर्मि अन्नेयन्या

श्रीरामः

एतच्च माघे प्रत्याख्यातम्। तथाहि धात्वादेरिति सत्वेऽपदेशा इति वर्त्तनेन षस्य धातूनामुपदेशोऽस्ति। किं तु षत्वकृतौ तितु
यकारादिलोपो ग्लोरिति यलोपः। यत्तु प्रावासयत् तृच्छे वच्छे त्युक्तम्। छायती सुखहृत् तच्च॥ तद्धनाकरम्। भाष्यवार्त्ति
कयोः छे इत्यस्य सत्वनिषेधाभावात्। स्युः प्रपूर्वस्य पुस्येऽन्यतरस्यामितयोहे स्याद्रूपापन्नयोर्द्विरोहस्तामिति घ
त्वादिमहाग्रन्थविरोधाच्च। एवं वोभयोरपि स्यापत्तिप्रस्तीतः प्रस्तीम इत्यादिरूपासिद्धिस्त्यान्येव॥ यत्तु वहन्ति॥
धातुपाठे स्त्यैष्ट्यै इति पठ्यमानपाठसामर्थ्यात्त्वं नेत्याशयः इतितन्न। जिघ्रासति अतिघ्नयति त्याद्यो घत्वप्रसक्त्याव
रितार्थस्य माघवादिग्रन्थे स्पष्टत्वात्॥ राढ साढ द्राढ। अत्र द्राघ्रश्राघ्राम इत्यपि पठ्यते। श्राघामो हेर्घ्यमिति कोशि
कः। कद्दर्थनमिति स्वामी। ऽस्वऽविसस्रतप्रसत्यादिति। यत्तु माधवेनोक्तं मध्यासमासाभ्रवत्वेनान्तरङ्गत्वे
वृत्ते पदर्धपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सत्वासिद्धेर्ध्यासिद्धत्वाच्छुत्वो नेति तच्चिन्त्यम्। हृस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वा
त्। अयासपूर्वसमाप्तेरङ्गाधिकार इतिसिद्धान्तात्। प्रागभ्यासाधिकार इति पक्षेऽस्य वध्रश्चेत्यादिसिद्ध्यापत्त्यादि
बितत्वात्। अतएव नाभ्यासादीनां हृस्वत्वे इतिवार्त्तिकतान्तभावप्रतिषेधश्चारद्ध्यः। किं च यत्रान्तरङ्गेबहिरङ्गे

त्यं ६

ऽत्लिन्यासासीति तथा हि न पाद् मितिसूत्रे प्राप्ता मपत इत्युक्तं त्वपमो परि च परा इति मित्लंघ्र
ति विधत्त इति च ता पुनर्हृ मत त्र न्या से न कन्या मिव मात्वि त्वतो नेत्वएव ता त इत्यु नकेम तथा च
मैत्रेपादिको घि नेसगुव त्वपा वत्व्यु: रवं हि नि बेधान्तरं पाठ्य पपद्य ते अन्यथा नकमी त्वत:
प्राणे गे त्रिसूत्रि पबोते तिभाव: साप्य र्क्ष्यादिति तपवक्तृतान्मतत्कास्याव धारणां हस्वव सु
परितार्थं सि द्धेवत्सुवा धात्पप्य ते इतिभाव: ५१ इदम के चित्स्मकृदितं पठंति वा स्याव मि से
तिऽस्माहं सिवत इ नाकाम तथा हि काशिका वामादिस्थे ति चक्र । स्या नुनाह तम्ष्ठ्य पार्थि ल ५१
शाखीतानि का पंपोल इसत्रे ऽभाव: साधित: ऽदित्सोत्तु पत्वाद्विभा वेसेव सिद्धे त्तरस्त ग
तंस्वात पर्यंव लाप्रत्य वेऽभिसे व साधुस्युधाकरिति मन्वे गहनू स्ता इति स ग्ता मे पपठ
तिभागवत्साधुति अत्र रूपमुपपत्ति: नसस इति सूत्रे माहि ग्रह तां वर्णं बेधे साकार
त से घात ग्रहतो ने क सिद्धे: पर्यं वा ग्रहता मोप दिशि कस्य प्रति वस्य पर्मिम् मन्दे धन्या

म॰१७

रेतुयोधवती सर्पः प्रशपवतिशरंतीन्हातीकरते ती सर्पः स्वारेतसे माधंधम तेरती व्यप्राज्ञो
कोधति तु मधिधेत इति रतिर्यं थस्पकात्र गतिस्त्त्राह शप मिद्युति शाप न भिति तथाच यो
धनेधातु भेदेन हत्पचुवंकलितमिति भावः वशाहत्व ना ना ती ति शनीसि धवे तशपवतितु
पुनर्मरणा तु हेयघन रेतोमि सेपी इंद्रवशवमि इति पद शाप नेमात्ता द्दो तेनापी स्ताव
३६ नेऽर्थे त्ववयति वद्धर्थं तु ॥ शापवे इत्यपि स्यात् इति कंपनेवरिः धातु मिर्द्दशइक पर्वछ इति
र्भनेज्ञिपोन्मपतेस्य त्रिरिरव त्रापि योधाम घवद वामित्तः माधवा दीनां व्याख्यान माह ॥
मितं शाइति मका तनुच भाइत्यन्वे यः स्वकेस्य व वामि तामित्ति मित इत्यनुसतं तेक्लेशेन व्या
प्ये पवमिति भावः यः स्वकुलमलिन नमोनुपसे गादित्तिपातां तरेंतत्रनक स्थित स्क्लेशः प्राप्तावि
भावेति यः साहीनां पूर्वत्रिपातान्त रमतम नत्योरिति भावः कपंस्कामयतीति चतु
सुधाकतेतो नमः इहाति धर्म नासिमित्रि तिवन्न योता स्वपति रद्धिनिबधाइति भावः

प्रकृतिविपर्ययौ लिङ्ग इति भावह्रूनानभिमिति । आदेस्त्वङ् । तदस्त्वं हीति । एकपञ्चाशदिति पत्र । लिङ्गं नप्रकृत
र्थं लिङ्गं कपञ्चेतुपपत्ति प्रत्यक्षं सर्वस्तुत्याति ततो लिङ्गस्यपाल्हिको यसिवातिकत्वा अप्रातिपदिकार्थे लि
नेन गतार्थत्वात् । स्त्रोत्ता इति । अथेह प्रातिपदिकार्थ इत्येव प्रथमास्त्विति व्यवस्था । तथा सति छेद पं॰ ३
पति छेदकभावस्य संस्कृति धर्माभावो धमात् नामार्थयोरभेदसंसर्गस्यायुक्तत्वात् । श्री
हरीति । नातो केवलं ध्वनिविवक्षायां दृष्टो तोयहृदयदिति भवत्येव । अभेदे नेति । नच प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोरभेदान्वयबोधः प्रकृतिभः व्युत्पत्तिकः श्रोतव्य इत्याहे सर्वत्र भेदानामपत्येवकृत्वादि
ति वाच्यम् । देवतार्थकात्तद्धिताद्यभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । वैष्णवमिति तस्य विष्णुर्देवता कं हवि
रिति बोधः । सर्वे त्वेवाभ्युपगत इति शंकावसरस्तु इति भावः । वचनं स्वस्येति । आख्यातवचनवे
भेदाभावसापेक्षत्वे पूर्वाचार्याणामव्यवहारादिति भावः । अप्राप्तौ वचनामिति । सूत्रेवचं
नस्य हताधिकर्थः । यस्तु तस्तु नेमामयव्यवहारं प्रयोजकं । विशेषविहितः कर्मत्वादितीवत्यादिप
दविहितत्वे नकर्मादि प्रथमावाप्रसे रितेः । कर्मत्वादितीपेत्यादि । कुकर्मत्वादितीवेकार्थकताः ।

दिप्य वृ.
त ८९

रूढ़ती पैव च सा व्या ति भक्ति। इति वेवम थीति पमाभ्युपगमात्॥ न च कर्मिरेपि च द्वितीया कर्तृके वो वेवरू
तीया नान्य त्रेति प्रत्यपति पन पञ्चे प्रथमापा अपि कर्मी ते प्रकृति संभवान्मात्र य ग्रहणामावश्य कमेवेति
या च्यम। प्रत्यपति पमष ञ्चे हिप्रातिप दिकार्थ एव प्रथमा नान्य त्रेत्य र्थ पर्य्यवसा नात्कर्मी ते प्रथमापत्र
अप्रवृत्तेः। एवं च ग्रहणामपि व्यर्थ मा नकेवला प्रकृतिः प्रयो क्तव्येति निषेधादेव प्रथमोत्पत्ति सिद्धेः॥
न चैवं द्विशब्दाद् द्रुशब्दा द्वैकवचनं एकशब्दाद् द्विवचनमित्येवमप्यथ स्या स्यादिति वाच्यम्। अनभि
तार्थक, प्रयोगा पेन्नाया अजुदा एवं विभक्तिः प्रयोगस्या इष्या प्या त्यात् गौणा हीकइति वाक्षे ता शब्दस्य
त त्वति मितेड्यचा णत द्वैत्तो श्री हि ति त्वपि सिद्धमिति मनोरमा ग्रन्थेपत्रि मात्र ग्रहणामपि प्रत्या ख्यातम्।
न च ग्राम्य न्यन्ते द्वैतापत्ति निर्त्ताभि लोश्री हि ति त्वमे हान्य वः। नामार्थ वे ते मे द्व त्व यात। पामाणं
प्रत्यर्थ इति पन्तेनुद्वैता द्व पं च स्यात्मिताता त्वति हिन्वोश्री हि ति ति प्रत्ययार्थ नामार्थयो र्भेदा न्व
य त्त था वया मे दे कधं प्र त्या त्या न मिति चेत् अत्राहुः शाब्द बोध प्रयु क्त पैल न्यायविमि हा न्वा
इ त्व पत्ति मात्र ग्रहणा प्रत्या ख्यातं अत एवै ष गजा दे ल त्वे इमि त ने मे वाणा प्रत्यय सिद्धेन्तस्या
त्वमिति सर्वं वि मर्थ मित्या न्ते पो म स र्थी पे रमि ने वसि द्धे प्रकृते गर्थ इत्यधिकारे पांडुके
R
२

घटादिनिरूपितविभक्त्यर्थविधानं किमर्थमिति चेत्तस्यान्वयस्यार्थीतास्तं गच्छते इत्यादिषु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्र
सङ्गे ऽस्त्वन्तरापि स्वीक्रियते तर्हि बाधकार्थं कल्पितं भवेदिति समाधानस्यापि तौल्याद्बाधनार्थमिति प्रत्ययद्वि
समाधानत्वयैव पर्याप्तत्वादिति ॥ नन्वेकद्वित्र्यवयवकं प्रातिपदिकार्थः । एकवित्रिकं कचिद्द्विकं प्राति
पदिकार्थ इत्यादि व्यवहृयते तरतेषन्ताः केषांचिन्मताः कथं चाभावाभानुपपत्तिरिति चेत् ॥ अत्र व्याच
ख्युः ॥ स्वार्थ द्रव्य लिंग संख्या कारकेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः ॥ दधि घोषादौ विना विभक्तिं
प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः ॥ एकत्वोक्त्वाः एकत्वं कन्हेतोस्ता दोषघापि विभक्त्यवे
वेति प्रतीपन्ने नद्यता घकत्वधर्थत्यहानिः घोतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारोऽप्यन्यते आदितस्य
तुल्यकमितिकेपटः ॥ तत्रोपपदं सपूर्णमितमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थद्वन्द
भिधानात् ॥ आदितास्त्रिकमिति चल्लिकारः ॥ अत्र व्युत्पत्ति रेकाभ्यां संख्याकारकादि विभक्त्य
र्थत्व निरूपणात् ॥ यद्यपि हस्तिमधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रतीतेनैव पता
चन्द्रोधन्त्याइत्यादयो विभक्त्यर्थत्वेऽपि सोनहेतो नहि गागी इत्यादौ विना विभक्त्य

ईव्यवधृः
त.स. सो

गम्यते इति तदपि प्रकृत्यर्थः। नवा प्रिरित्यादेश्चान्तरेणापि घत्वं कर्त्री प्रतीयुरिति भेतोऽस्य तत्र वाचिक
र्त्री प्रकृत्यर्थ एवेति पुंज्यते च नकुम। अन्नश्चिकमेव प्रातिपदिकार्थः। संख्या कर्म [illegible] पत्तिभ नन्त
धीइति। लिङ्गं दधारिगाद्यमिति पञ्चेष्वादितो द्विकमेवेत्यन्ये। तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं।
लिंगं स्त्रीत्वादि। संख्या एकत्वादिः। कारकं कर्मादि। संबोधनं च। मात्रं हरणप्रसङ्गात्प्राप्ते नपुंसके वि
भातिवरिकार्थ एव प्रथमेति नियमात् संबोधनाधिक्ये अप्राप्ते प्रथमारम्भः। इह संबोधनं प्रकृत्य
र्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम्। तथा च धनुजानिहि देवदत्तेत्यत्र एकवाक्यमिति वाक्य
त्येसिद्धे आमन्त्रितस्यैव निघातो भवति क्रियाप्रत्यविशेषणत्वे भिन्नवाक्यत्वान्नेति तत्ति
ङ्। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वार्तिकात्। तथा चेदुक्तं। संबोधनपदं
प्रवृत्त [illegible] पाप विशेष्यणां अजानिदेवदत्तेति निघातो न यथा स्यादिति॥ एवं च प्रथमं पाहिति
जातस्य प्रथमसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं [illegible] सामर्थ्यः। अजानिदेवदत्ते त्यत्र तु देवद
त्तसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मककर्तृकं गमनमर्थः। इति प्रथमा। कर्तुरीप्सिततमं कर्म

कर्तुरीन्त स्यच यस्मिन्नित्यनूतीपि छौ। अपाये तेस्तन दिलमाप्नोति धमीता। अत्र लोपेऽश्यातस्येला
भ्यासलोपः। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिह इच्छा। नतु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणे
तातेहितिशापनेतम भिक्षुना... ति तश्चपेतमपू। एवं च कर्तव्या पुमिश्राभ्या... कर्मैः सर्वैः
कर्तव्यधातूपात्तव्यापाराश्रयः स च केनापि मिष्टीति कर्तृत्वम्। कर्तृत्वं तिशेषसंज्ञा तेन व्याप
रेणोत्पद्यते। तत्र हि उत्पत्तेर्नप्रथमार्थे सप्तमी। मतिसूत्रे च वाक्यानि चाकारकं संज्ञाविधिपते
नयथा अव्ययेधुर्वकारकेभ्यः संस्यात्। तत्र प्राप्तवान् इदं कारकमपादानसंज्ञं स्यात्। अनेन कारक
शब्दस्य मति सामर्थ्यादि शेषसंज्ञाभिस्सामान्यविशेषसिद्धिः। ते तस्य एवमेवमत्र अधिकारात्या तत्सूत्रे
कारकेत्याचाधिकार्यौ पञ्चमी तत्त्विति कर्तरि प्रकृतिश्च रक्षेव सिध्यति॥ अथ पातमुक्ते
तुः स्यार्थे इत्यादिना पूर्वपद प्रकृतिस्वर स्यात्। न चाऽत्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः शंक्या॥
तत्र कारकौ रीतिनिर्दिशात्प्रतिप्रकृतस्वरोपपदस्येति सप्तम्या नस्यात् पाठ्यात्। यद्यपि इह
थार्हिस्वरेणाऽतोऽहनत्वे सिध्यति तथापि अयमसाह यष्ठेति एवं च तत्र अोपो हस्तेऽना
तिथाथार्हिस्वरेणान्तस्तिद्धिरित्याहुः॥ अथ षष्ठीसंज्ञा कर्तरीति कारकमिति तेन

ईश्वरानु-
मतं-

आहारास्तु त्रेधा इति सत्रं क्रियोक्त्यपि नो संभवति। आहारतो हि यथु त्रिविशेषतां तु क्रियान्यथासि।
पपसेति भुक्तिक्रियां प्रति पपस: प्रकृष्टोपकारकत्वेति श्रोः नएवा त्रईप्सितं तमः। पपस तु सं
स्कार कृत्वा तक्रराणां निरसोके यरः पानेन संतुष्यति। किन्तु तत्संस्कृतेओदनेन। पत्र पपएईप्सि
तमममस्वभयति तदा कर्मत्वं भवत्येव पपधिवतीति। कर्मत्वपञ्जताहिति। अधिधिशिङ् स्थासांक
र्मेति सत्रात्। अनभिहितेति। ननु पदुपदति त्या हेव च प्रत्ययेन नो न कार्थत्वात् त्याद्यो
पन्यान भवतीति तथा च कृपते कटइत्या दौ वि ति ञभिहन्कार्थत्वात् द्वितीया न भविष्यति। कि
मर्थकं करोति त्याद्येष्वाकाशाद्दिती पाह्तः कटइत्यादौति एवकाशया प्रथमया बाध्यते। नच
कत: प्रत्त: प्रथमायां अवकाशः। त आतिप्रभी पमानामस्तित्वं पां प्रति कर्तृत्वे आदती
पाप्रसंगात्॥ अथो चोत नीत भिरेन एनकभिसा हेति शेषपांतर निष्ठ लिता स्वर्प्ये केश्च
क्रियापा अनयेश्य कृत्यात्प्रथमा पाश्च हृपयावक शङ्कति॥ तर्हि उभयो स्साध का शेषत्वा
म्यथमेवस्यात्॥ तथा चानभिहिताधिकारेऽयथैतिचेत॥